Claims Conference Holocaust Survivor Memoir Collection

Access to the print and/or digital copies of memoirs in this collection is made possible by USHMM on behalf of, and with the support of, the Conference on Jewish Material Claims Against Germany.

אנוסים בני זמננו

פרקי זכרונות מימי המלחמה והשואה

Chapters from the days of the war & Holocaust

מאת

אהרון וינברג

Aaron Weinberg

תמוז תשל"ה - יולי 1975

July 1975

לבני אליהו
באהבה
מאבא

אנוסים בני זמננו

פרקי זכרונות מימי המלחמה והשואה

מאת

אהרון וינברג

תמוז תשל"ה - יולי 1975

לאשתי האהובה לאה

ה מ ח ב ר

ה ת ו כ ן:

ה ק ד מ ה

אנשים שונים ביקשו אותי להעלות על הכתב את קורותינו משנות מלחמת עולם השניה והשואה, שהתחוללו באירופה בשנים 1945-1939. היו אלה ידידים וחברים, בני-משפחה ובאחרונה גם הבנים. האנשים שניצלו מהתופת הנאצית, ניצלו בנס ויש לכולם סיפורים רבים על דרך היסורים שעברו, אולם קורותינו אנו, שלי ושל אשתי, הן מבחינות רבות יוצאות דופן.

נעניתי להפצרות הרבות והחלטתי לכתוב בתקווה, שהדור הצעיר ואולי גם הדור הצעיר יותר, שיבוא אחריו, ימצאו ענין ויקראו את השורות. בהתחשב עם הדור הצעיר, אני מרחיב במקצת את היריעה ומזכיר מאורעות כלליים, הידועים לכל האנשים אשר עברו את השואה או שחיו בתקופה ההיא. המאורעות התרחשו לפני 30 שנה, פרק זמן רב, אולם החוויות היו כה חזקות, שנחרתו היטב בזכרון.

קצת פרטים אישיים. את אשתי לאה נשאתי ב-4 בדצמבר 1938 בעיר הפולנית לודז'. לאה נולדה בלודז' ואילו אני עבדתי שם כמנהל חשבונות וגרתי אצל דודתי מרים דרפנר ז"ל. לחגים ולחופשות נסעתי להורי, לפלוצק.

לאה, בת למשפחת ברגר, היתה הבת הרביעית במשפחה שהיו בה גם שני בנים. הבכור אריה-ליאון, נשוי לאשתו רוזה ובתם הקטנה חנה'לה והצעיר במשפחה יצחק, שהיה אז רווק. האחיות: רגינה, נשואה לראובן וורובייציק ולהם שני ילדים, הניק בן 13 ודיאנה בת 5. האחות השניה בילה, נשואה לגדליהו בולביק ולהם בת קטנה ינקה, בת 4 שנים. האחות השלישית א ס ת ר, נשואה לליאון צנמון ולהם תינוק אשר שמו אברהם.

אמה של לאה, שמה חיה-פרידה, היתה אלמנה מאז החורף הקשה בשנת 1929 כשאבי המשפחה, אברהם-אליהו ברגר ז"ל, נפטר מדלקת ריאות.

לודז' היתה העיר השניה בגודלה בפולניה. עיר תעשיית הטקסטיל. גם הקהילה היהודית בלודז' היתה השניה בגודלה והוציאה מתוכה סופרים ומשוררים, מנהיגים ואנשי הגות. את העיר לודז' בנו יהודים וגרמנים במאה ה-19.

אני נולדתי בפלוצק, עיר מרוחקת כ-120 ק"מ מלודז'. פלוצק היתה עיר בינונית בגודלה, בלב אזור חקלאי עשיר. התעשיה בעיר היתה מועטה ורוב האוכלוסיה היתה מהמעמד הבינוני. העיר שכנה על גבעה נישאה מעל הנהר הגדול ביותר בפולניה, ויסלה שמו. הנהר חוצה את פולניה לאורכה, מהדרום לצפון, לים הבאלטי. רוחבו בפלוצק מגיע ל-600 מטרים ויותר. מראה הנהר והסביבה הקרובה והרחוקה מהעיר עוצר נשימה. אפשר להשוותו עם הנוף הנשקף מתל-חי לעבר עמק החולה. השטחים

[illegible]

[illegible]

[illegible]

[illegible]

[illegible]

[illegible]

[illegible]

[illegible]

המעובדים ושטחי המרעה הטבעי, חצויים כבישים ודרכים. ישנם גם כפרים קטנים, חבויים בצל אילנות גבוהים ובאופק רואים גבעות ועליהן יערות אורן אשר יצרו מסגרת לתמונה. על הנהר שטו ספינות משא וספינות נוסעים. באין רכבת (פלוצק חוברה לרשת הרכבות רק באמצע שנות העשרים של המאה), היה הקשר אל העולם באמצעות הספינות. התבואות והיבולים האחרים נשלחו במורד הנהר בדוברות ארוכות, קשורות אחת לשניה ובראשן ספינה גוררת. כשהתחיל הקיץ, שטו על פני הנהר בכיוון המוצא לים רפסודות אין ספור, המורכבות מבולי עץ שנכרתו ביערות פולסיה ווליך בפולניה המזרחית. הווי מיוחד אופף את שיטי הרפסודות. הסופר הדנציגאי גינטר גראס מתאר אותו יפה בספרו "תוף הפח". לפנות ערב, כשהחמה שקעה במרחקים במימי הנהר, האדימו המים, הנהר היה כאילו כולו אש, צבע ארגמן וכחול התחרו ביניהם ויצרו מעל הנהר הבוער הילה גבוהה ורחבה אשר כיסתה שעה ארוכה את פני השמים.

סירות ספורט השייט קישטו את הנהר בשעות בין הערביים ובסופי השבוע ישבו בהן חברי מועדון השיט, המועדון המפותח והמטופח, בימי הקיץ המה הנהר מתרחצים, היו דיונות חול באמצע הנהר והנוער ערך עליהן פיקניקים. אפילו לא היו בפלוצק בתי-הבראה, העיר היתה מקום קיט ונופש, אתר תיירות היסטורי, קשור במלכי פולניה.

אמי, אסתר-לאה, היתה ילידת פלוצק. אבי, זוסיה-זאב הגיע מעיר מזריץ-פודלסקי ונשא את אמי בשנת 1908. היתה להם חנות ללבנים, לבנים לנשים, לילדים ולגברים. היינו ארבעה ילדים: אחותי הבכורה לילי, האח משה-מכאל היה צעיר ממני בחמש שנים ואחותי הקטנה, חווה, אשר נולדה בשנת 1923. משה-מכאל וחווה היו בלונדים, גבוהים ממני ותמירים, יפי-תואר. היו עליזים ופטפטנים, בעיקר משה, שהיה בעל חוש הומור, בטחון עצמי והצחיק את כולם. אני הייתי נער צנוע, קצת מסוגר, מאופק, מהורהר, סקרן, רציתי לדעת הכל. קראתי הרבה ספרים. הייתי תלמיד מצטיין בבית הספר וההורים התגאו בהישגים שלי. לא אהבתי לשקר, לא ידעתי לספר "בלופים" לחברי וההורים טענו שאני יותר מדי רציני. גם אמי היתה רצינית מאוד, לעומת זה אבא אהב להתבדח, לשיר והיה איש-חברה. לאחותי לילי היו הרבה חברות, ידידות. היא היתה מעורה בחברה וידעה להתחבב על חברותיה ולרכוש את ליבן. היתה חברת "השומר הצעיר". אני הייתי חבר "החלוץ הצעיר", מבין 15 המייסדים. אחדים מחברי עלו ארצה לפני גיל הגיוס לצבא הפולני (20 שנה). אני למדתי אז בבית הספר התיכון, אחר כך קבלתי משרה בהנהלת חשבונות במפעל לטקסטיל בלודז'. עזבתי את פלוצק בגיל 18, לא נשלחתי ל"הכשרה" ובגלל זה לא הצלחתי לעלות ארצה. הסבים שלי מצד אמי, ר' יצחק זיכלין ואשתו שרה, היו מושרשים בפלוצק, עיר הולדתם. כמו כן אמי היתה קשורה מאד להוריה, לאחים ולאחותה. כל חייה התגוררה אמי בפלוצק והרעיון של הגירה היה ממנה והלאה. לעומת זה אבי, ציוני, חבר "המזרחי", חשב תמיד על עליה ארצה ואפילו עשה צעדים בכיוון הזה בשנת 1920 יחד עם שכנו יוסף שטין, אולם בגלל המאורעות שפרצו בארץ, לא יצאה העליה לפועל. בעיר לודז' היתה לי דודה מרים דרפנר, אחות של אבי, אלמנה, חשוכת ילדים, אצלה התגוררתי בשנות הרווקות בלודז'. גוייסתי גם לצבא הפולני, לגדוד הרגלים/32 אשר במבצר מודלין. הבטליון השלישי של אותו גדוד, מחנהו היה בעיר דז'לדובו אשר בפודמרניה, קילומטרים מעטים מהגבול של פרוסיה המזרחית, שם עשיתי את השרות הסדיר - שנה וחצי. המשטר בצבא היה חמור מאד. חישול בכל המובנים. זה עזר לי לעמוד אחר כך במאמץ המלחמה ובתלאות השבי.

פרק א': לפני הסערה

אביב, התקופה היפה בשנה, תקופת התחדשות הטבע, הלבלוב והפריחה, תקופת הנעורים, השמחה והאהבה, מביא אתו תקוות רבות.

שונה לגמרי היה האביב בפולניה בשנת 1939. עננים שחורים, המבשרים רעות, נראו באופק. בתחילת האביב הביא השגריר הגרמני בווארשה, עיר הבירה הפולנית, למשרד החוץ הפולני איגרת חשובה מאד. ממשלת גרמניה רצתה לשנות את מפת אירופה, דרשה תיקונים בגבולות בין שתי הארצות, בגבולות שנקבעו בוועידת ורסיל, אחרי תבוסת גרמניה במלחמת העולם הראשונה. התוקפנות של ממשלת גרמניה הנאצית התחילה עם כיבוש צ'כוסלובקיה, עם צירופה של אוסטריה ל"אימפריה" הגרמנית, לרייך הנאצי. עכשיו הגיע תורה של פולניה. ממשלות בריטניה וצרפת רצו לבלום את התוקפנות הגרמנית וקשרו יחסי ידידות, התחומים בחוזה הגנה הדדית, עם פולניה. החוזה נחתם חודשים רבים לפני האביב.

כשהשגריר הגרמני הגיע, אחרי שבוע, למשרד החוץ לקבלת תשובת הממשלה הפולנית, ראה לפני עיניו מודעה גדולה המכריזה על גיוס כללי של חיילי המילואים ברחבי פולניה. התשובה שקבל לידיו היתה שלילית. הממשלה הפולנית באה בדברים עם מעצמות המערב, אלה רצו לבלום את תיאבונה של גרמניה הנאצית. הגרמנים אמנם לא הכריזו על גיוס כללי, אבל התעשיה הצבאית בארצם היתה במלוא תנופתה. כל המאמץ הכלכלי של האומה הגדולה במרכז אירופה היה מכוון להכנת המלחמה נגד שכנותיה. גרמניה יצרה בעצמה מטוסי קרב ומטוסי תובלה, טנקים, צוללות, משחתות וכלי משחית אחרים. לא היתה זקוקה לבריטניה ולצרפת ואף לא לארצות הברית. התעשיה שלה היתה מפותחת מאד ועל רמת מיומנות גבוהה. התעשיה המפותחת ביותר באירופה. ~~העם~~ הצבא היה חרוץ, הסתפק במועט, היה שיכור נצחונות וכיבושים אשר לא עלו לו אף טיפת דם אחת. אך היה מחסור במזון. היה צורך לייבא תוצרת חקלאית תמורת מוצרים תעשייתים אבל כל התעשייה הגרמנית עבדה במרדף אחרי הנשק והתחמושת ולכן הפנתה הממשלה הפאשיסטית הנאצית את מבטה לעבר השטחים החקלאים במזרח, בפולניה ובאוקראינה, אוקראינה היתה מכונה בפיהם "מחסן המזון של אירופה" Die Brotkammer Europas . האדמה האוקראינית השחורה והדשנה מניבה יבולים גדולים של חיטה ואינהדורשת זבלים. הנאצים טענו שאפשר לרתום את העמים באירופה המזרחית למאמץ הצבאי הגרמני ככוח עבודה עצום, בחקלאות ובתעשיה ולשחרר את העם הגרמני, כדי שיוכל להתפנות להשלטת סדר חדש באירופה כולה. סדר, המבוסס על תיאוריה של עליונות הגזע הגרמני, העמים הלטיניים באירופה המערבית, בעיקר האומה הצרפתית הגדולה, מנוונים מאד, כך טענו. העמים הסלביים באירופה המזרחית הם פרימטיביים, הגברים טפשים, הנשים מלוכלכות, Untermenschen , ורק הגזע הגרמני הוא הגזע הבריא, המוצלח והמוכשר מכל הבחינות. הרי הוא נמצא בראש הגזעים האריים של אירופה, הגזע הגרמני הנבחר, הצפוני, הטהור וחלילה לבניו או לבנותיו של הגזע הזה להתערבב עם גזעים אחרים. הפסאודו-מדענים עשו שטיפת מח לעם הגרמני, יומם ולילה דיברו וכתבו על נושא הגזע והמוני העם האמינו. הערכים החשובים ביותר היו האימפריה הגרמנית והגזע הארי.

חרדה ומועקה אחזה את הציבור היהודי הגדול בפולניה, ההתעללות ביהודים בגרמניה, מאז עלות הנאצים לשלטון בשנת 1933, היתה ידועה היטב בפולניה ובעולם כולו. שש שנים של רדיפות, של הריסת בתי כנסת וחילול בתי קברות יהודיים, של גירוש יהודים בעלי נתינות פולנית חזרה לפולניה לתחנת הגבול זבונשין–בנצ׳ן. והנה, המפלצת הגרמנית מאיימת על פולניה. איך יתייחסו אל שלושה מיליוני היהודים בפולניה? הרי לא יגרשו אותם, כי אף מדינה לא תרצה לקבלם. שערי ארץ ישראל היו נעולים. ארצות ההגירה כגון קנדה, ארה"ב, אוסטרליה וארגנטינה קבלו רק מהגרים בודדים אשר קרוביהם יכלו להוכיח שיש באפשרותם לפרנס, גם לכאלה היתה הכניסה מוגבלת. אבל פה בפולניה יש ציבור של שלשה מיליונים, ציבור שהיכה שורשים באדמה הפולנית מזה 700 שנה. האם אפשר לגרש ציבור כזה? לאן? למדגסקר? כמה אוניות דרושות למבצע כזה? ממה יתפרנסו ההמונים בארץ גירושם? אבסורד מוחלט!

גיוס המילואים בפולניה בוצע בגלים. את צווי הגיוס חילקו בלילות, כדי לפגוש את האנשים בביתם. שתי מטרות היו לגיוס, לחזק את היחידות ולבנות ביצורים לאורך הגבול עם גרמניה. לפולנים לא היה צבא מודרני, חזק וממוכן, כמו לגרמנים. חיל האויר הפולני היה בחיתוליו, יחידות מעטות מאד של טנקים, גדודים של פרשים במתכונת של מלחמת העולם הראשונה. סוסים רתומים לפני התותחים. חיל רגלים צועד וצועד למרחקים, כשהתרמיל המלא לוחץ על הגב, רובה כבד, מסכת גז והתרמיל צד תלויים על הכתפיים ולמותניים קשורים כידון, את חפירה, תחמושת ועוד אביזרים אחרים. המפקד היה רכוב על סוס. משאיות או מכוניות לא היו כלל ידועות בחיל הרגלים וכמובן גם לא בחיל הפרשים לעומת השיירות הארוכות של משאיות, של שריוניות, של קשרים על אופנועים בצבא הגרמני.

התחיל הקיץ. קיץ חם של שנת 1939. אנשי המילואים חזרו מהצבא ובמקומם גויסו אחרים. היה ברור שהגרמנים מתכוננים למלחמה, אבל האם תפרוץ השנה? האם יעזו הנאצים להתקומם נגד מעצמות כמו בריטניה הגדולה וצרפת? שמא מנהלים הגרמנים רק מלחמת עצבים? מפלגות הימין בפולניה הרימו ראש והגבירו את תעמולתן האנטישמית. "התורה" האנטישמית נשמעה עתה יומם ולילה בשידורים ובפרסומי הנאצים והכוחות הריאקציוניים בפולניה סיגלו אותה לעצמם והפיצוה בין ההמונים. כרגיל, היהודים אשמים בכל. בחוצות לודז׳ הופיעו פלקטים גדולים, עליהם התנוסס מטאטא גדול אשר מגרש את היהודים מהרחובות והסיסמא הארסית: יהודים לגיטו! בעוורונם לא ראו ולא הבינו הפולנים שהנאצים מסממים את ההמון הפולני בארס האנטישמי ומפלגות הימין ברוב טפשותן ורשעותן עזרו לנאצים בחתירתם תחת אשיות המדינה הפולנית.

החיים הכלכליים התנהלו כסידרם. אני ולאה קבלנו חופשה שנתית ונסענו למקום נופש מפורסם בפולניה הצפונית מזרחית, דרוסקיניקי שעל הנהר נימן. מעבר לנהר היתה המדינה הליטאית. עשיני

טיולים רבים בסביבה, בגרודנה ובאגמים של אוגוסטוב. זה היה הנופש היחיד שלנו אחרי החתונה שהיתה ב-4 בדצמבר 1938 בעונת הגשמים. לא נסענו אז לאף מקום ובילינו את שבוע הדבש בלודז' בביתנו. כשהיינו בבית ההבראה, קבל אחד המבריאים הודעה טלפונית שאביו הוכה קשה ברחוב פיוטרקובסקה בלודז' ע"י אנשישמים. הוא ארז את חפציו וחזר הביתה. זמן קצר אחרי שחזרנו מדרוסקיניקי פרצו פרעות המוניות נגד היהודים בעיירות שונות. פוגרום במתכונת הידועה האוקראינית-פולנית כשהשלטון אדיש למתרחש, לא מגן על הנתקפים ולא מעניש את התוקפים,האפליה של החנוונים היהודים התנהלה באופן שיטתי.

גיסי גדליהו בולביק, בעלה של בילה, החליט לנסוע כתייר לארגנטינה, שם היו כל אחיו אחיותיו והוריו. אשר היגרו מעיירתם לפני שנים מספר והשתקעו בעיירה צ'פלטי בארגנטינה, שם עסקו במסחר. היתה להם שרשרת חנויות לבגדים. לא היו עשירים אבל רצו להתעשר. זה כבר שנים רבות רצה גדליהו לנטוש את חייו הנוחים והמסודרים בלודז', להגר עם אשתו ובתם הקטנה ולהצטרף לבני משפחתו בארגנטינה. אך הוא נתקל בהתנגדות נמרצת מצד אשתו, אשר היתה קשורה מאד לבני משפחתה בלודז', עיר הולדתה, לחברה שלה, לחיים הנוחים והתרבותיים, איך זה מתקבל על הדעת לוותר על הכל? לנסוע לארץ זרה ורחוקה, לסביבה אנושית מוזרה אשר עובדת קשה כדי להתעשר ומעל הכל, יהיו היא ובעלה, נתונים להשפעה של החמות ושל כל בני המשפחה. האם היא תוכל לעמוד בזה? אשר לי, לא הצדקתי אותה. אשה צריכה ללכת אחרי בעלה. אולם האחיות ואמה עמדו לימינה ולא עזרו כל הפצרותיו של גדליהו שישכנעו אותה לנסוע אתו, לכל הפחות כתיירת. באחד הערבים נפרדנו ממנו בבית הנתיבות, הוא נסע ברכבת לצרפת ומשם הפליג באניה לארגנטינה. אשתו היתה נרגשת אבל לא חשה אז איזה שגיאה גורלית עשתה. בצהפת האוירה היתה כבר טרום-מלחמתית, וגדליהו שלח לה מברק ובו התחנן שהיא תעשה את כל הדרוש ותצטרף עם בתה אליו אבל... לשוא.

בחודש יולי הגיע לביתנו צו-גיוס בשבילי לתאריך 1 באוגוסט 1939 לגדוד הרגלים ה-10 בלוביץ. את הצו קבלה המשרתת הקטנה שלנו, פולניה נוצריה. לאה ואני היינו עסוקים במשרותינו עד השעה 7 בערב עם הפסקת צהריים של שעתיים. לכן היתה לנו משרתת אשר בישלה את הארוחות ודאגה למשק הבית. הנערה הבינה שצו-הגיוס לא יגרום לנו נחת רבה והחביאה אותו. היא מסרה אותו לי ואילו לאה לא ידעה דבר. במוצאי שבת הלכנו לבית קפה בגינה אשר ברחוב פיוטרקובסקה, שם היו הופעות אמנותיות, בערב ההוא הופיעה הזמרת ממוצא יהודי וֶרָה גרַן. היה לה קול אַלט, רגשני ויפה. בין האחרים שרה את "סוכת-הירדי האמריקנית". שיר סנטימנטלי, עצוב. שמעתי את השיר וראיתי את התנועות הנואשות של הזמרת כשצו-הגיוס בכיסי. אבל לא גיליתי את התרגשותי ללאה. היא עדיין לא ידעה דבר.

זה היה במוצאי שבת ובעוד יומיים ב-1 באוגוסט היה עלי להתייצב בגדוד. כשחזרנו הביתה סיפרתי זאת ללאה. קבלה את הידיעה בשתיקה ובעצב. ביום שלישי ליוו אותי דמעות כשעזבתי את הבית לתחנת הרכבת. בכתה לאה וגם הנערה המשרתת. גם לי היה מצב רוח קשה. היינו 7 חודשים אחרי החתונה. במשך הזמן הזה לאה היתה בהריון אולם בשל המצב הטרום מלחמתי הפסיקה את ההריון. תחילה היססה והתלבטה, שאלה את דעתי ואני נתתי את הסכמתי. זה היה בסוף החורף שעבר. האוירה הפוליטית היתה

קודרת ולא חשבתי אותה למתאימה לגידול ילדים. גרנו בדירה יפה, בבית חדש, הרבה אור והרבה אויר, בקומה ב׳. הדירה היתה מרוהטת ברהיטים בהירים, עץ-לבנה-זהוב. הכל היה חדש, מבריק ומסופח. אהבתי את לאה ואת החיים והנה אני עוזב הכל והולך לקראת הבלתי ידוע.....

הגעתי לגדוד ה-10 בלוביץ בשעות הבקר. היו מגוייסים רבים מאד. קבלנו מדים, נשק וציוד. את הבגדים האזרחיים מסרתי למחסן. שמו את החבילה על המדף ושאלתי בלבי האם אני אחזור אליהם? בין המגוייסים היו בחורים שקבלו את עצם הגיוס בלב קל, בעליזות ובעליצות והדביקו את האחרים בצחוקם. אלה היו פולנים נוצרים. היהודים שהיו בינינו לא היו עליזים ולא ~~התלבטו~~. למחרת בבקר שלחו אותנו מערבה, לגבול הגרמני. גדודנו היה פרוס בקטע שבין הערים הפולניות פוזנן וביהגושץ. בגדוד היו 9 מחלקות. המחלקה שלנו חנתה בחווה חקלאית סמוך לעיירה גולנץ, קילומטרים מעטים מהגבול הגרמני. את הכיתה שלנו הכניסו לגורן מרוצפת ביטון; מלאנו שקי שינה בקש וסידרנו את הציוד, כל אחד ליד "משכנו" והתחלנו בחיים הצבאיים, שפשוף וניקוי הנשק. בשעות הצהריים היה חם מאד בגורן, היו זבובים רבים והתנאים הסאניטריים היו גרועים. את הארוחות החמות קבלנו ממטבח שדה שבחצר.

שני תפקידים היו לגדוד שלנו: שמירת הגבול ובניית ביצורים לאורכו. ואמנם למחרת בואנו המשכנו במלאכה אשר התחיל המחזור הקודם. התקנת גדרות תיל כפולים, ממוקשים באמצע ובניית עמדות מביטון בשביל מכונות יריה. בכל כיתה המונה 18 איש היה רק רובה אוטומטי אחד, ר.ק.מ. בידי חייל אחד. ל-17 הנותרים היו רובים מתוצרת גרמנית מאוזר, הנקראים בארץ רובים צ׳כיים. לכל 3 כיתות חי"ר היתה מצורפת כיתה המצויידת במכונת יריה כבדה צ.ק.מ. העמדות שבנינו מביטון ומברזל, היו מיועדות ל-צ.ק.מ. מערבלי ביטון לא היו לנו. את החצץ והמלט הביאו בקרונות הרכבת והיה די קשה לפרק את החצץ בקלשונות כשהידיים לא מאומנות לעבודה הזאת. החצץ התהדק בקרון מחמת הטלטול בהובלה, היה עלינו להעבירו לעגלות איכרים, אשר הובילוהו לשדה. בינינו היו בלי ספק צעירים שהיו רגילים לעבודה הזאת אבל המפקדים לא טרחו לגלות אותם ולכל עבודה קראו מספר חיילים מן השורות לפי ראות עיניהם, "לפי הפרצוף" כפי שאומרים והעבידו אותנו בפרך. בשמש הלוהטת ערבבנו בשדה את החצץ עם החול והמלט. העמסנו על מריצות והעלינו לעמדות. העמדות היו כמובן במקומות גבוהים עם שדה יריה נרחב.

העבודה הקשה, הימים החמים של חודש אוגוסט, בתנאים הסניטריים הגרועים והזבובים הרבים הביאו תוצאות חמורות. אחד, אחד, חלינו בדיזנטריה אדומה, שלשול עם דם. הגיע אלינו רופא צבאי וקבע שמי השתיה בבאר אשר בחצר מזוהמים ממי-ביוב אשר חודרים מהשלולית הגדולה, בה שורצים חזירים. בסוף גם אני חליתי בדיזנטריה. חדר-חולים לא היה קיים. הרופא נתן תרופות לעצירת השלשול. היתה נחוצה דיאטה, אבל המטבח נתן רק את המזון הרגיל. לחם קיבר (לחם חי) שחור מקמח גס, מרק עם תפוא"ד ובשר. חברי החולים אשר לקחו את הארוחות מהמטבח המשיכו לשלשל ולהפריש דם.

בעיירה הסמוכה, גולנץ, היו משפחות יהודיות מעטות, ארבע או חמש. רוב המשפחות היהודיות עזבו את העיירה ועברו לגרמניה אחרי מלחמת העולם הראשונה כשחבל פוזנן ופומרניה עברו לשלטון הפולני. את המשפחות היהודיות גילה אחד מחברי בגדוד והציע לי לבקר אותן. היהודים שם היו מסכנים. בית הכנסת היה עזוב, הקירות סדוקים והמשפחות מעטות מדי כדי לשקם אותו. עם משפחה אחת, משפחה ענייה, התידדנו. הם הסבירו לנו פנים והיו שמחים לביקורינו. דיברו ביניהם גרמנית ואיתנו פולנית משובשת. אני דיברתי איתם גרמנית. שאלתי את אם המשפחה האם היא יכולה לבשל בשבילי מרק אורז והיא הסכימה ברצון. קניתי מצרכים שונים והבאתי להם ובמשך ימים אחדים הלכתי פעמיים ביום לאכול אצלם והחלמתי די מהר. הספקתי עוד להתחזק ולשפר את מצב בריאותי לקראת הימים הקשים שעמדו לפנינו.

ב-23 באוגוסט 1939 הרעישה את העולם סנסציה גדולה, שר החוץ הנאצי ריבנטרופ חתם במוסקבה על חוזה ידידות עם ברית המועצות, המדינה הקומוניסטית השנואה על התנועות הנאצית והפאשיסטית. לכולם היה ברור שהחוזה מכוון נגד עצמאותה וריבונותה של פולניה. העניין נחשב כבגידה של המדינה הסובייטית בעקרונות הסוציאליזם והדמוקרטיה. איך אפשר לחתום על חוזה ידידות עם משטר רודני ואימפריאליסטי של היטלר? משטר אשר דרס את צ׳כוסלובקיה הדמוקרטית וסיפח את הרפובליקה האוסטרית ועכשיו לוטש את שיניו אל הרפובליקה הפולנית. העתונים כתבו שמלחמה עלולה לפרוץ בימים הקרובים. באוכלוסיית חבל פוזנן היה מיעוט גרמני ניכר. הם חלמו על החזרת החבל לגרמניה והתלהבו מאומץ ליבו של "הפירר" הנאצי והתפעלו מהכרזותיו המלחמתיות. בשבועות האחרונים לפני פרוץ המלחמה הם חיבלו בכלכלה הפולנית. בין היתר החביאו את מטבעות-הכסף הפולניות והפיצו שמועות שרק המטבעות העשויות כסף תהיינה בעלות ערך ממשי ואילו השטרות יהיו חסרי ערך עם כניסת הצבא הגרמני. לנו החיילים היה קשה לקנות משהו בחנויות, כי הפרט (כסף קטן) נעלם. הגרמנים בעיירה גולנץ התהלכו עם ראש נישא, שמחים לקראת הימים הבאים ואילו הפולנים והיהודים היו מדוכאים מאד. היו פולנים אמידים אשר ארזו את חפציהם, סגרו את ביתם ועזבו את העיירה מזרחה, לפולניה המרכזית. השתררה אנדרלמוסיה. אוירת העזיבה אחזה בסוף את כלל האוכלוסיה הפולנית והעיירה כמעט והתרוקנה מתושביה. נשארו בה רק המשטרה, אנשי השלטון המקומי ומשפחות הגרמניות. בכיתה שלי היו שני בחורים גרמנים מלודז׳. הם דיברו פולנית כמו כולם ולא התבלטו במיוחד. עבודת בניית הביצורים היתה כעת קדחתנית אבל היו חסרים חומרים. המינהל האזרחי הפולני והמפקדות הצבאיות לא היו יעילות. הכושר הארגוני שלהם היה על רמה נמוכה.

התקרב סוף חודש אוגוסט. בזמן שרותי קבלתי בקביעות מכתבים מלאה. היא פיטרה את המשרתת ואכלה ארוחות אצל אמה. ספרה לי על אחיותיה ועל הילדים שלהם, על הניק, דיאנה, חנה׳לה וינקה. לאה שלחה לי כסף. לא לקחתי אתי לצבא יותר מדי כסף, שמא יגנבו. כמו-כן קבלתי מכתבים מהורי ואחיותי בפלוצק. האחות הבכורה היתה בחופשת קיץ. היא היתה מורה בעיירה קלושין, מזרחה לעיר ורשה. אחי, משה-מיכאל, היה בשרות סדיר בצבא, בגדוד תותחנים מס׳ 1, ארטילריה כבדה, במבצר מודלין.

פרק ב׳: בחזית

מטוסי קרב מהירים פלחו את שמי פולניה בבקרו של יום שישי, האחד בספטמבר 1939, עם עלות השחר הפציצו הגרמנים את שדות התעופה המעטים שהיו בפולניה והוציאו מכלל פעולה את חיל האויר הפולני. לא היו אמצעי התראה משוכללים כפי שקיימים היום. המטוסים המעטים היו על הקרקע והושמדו בהפצצות מהאויר. בליצקריג, מלחמת בזק. 24 שעות לפני כךביימו הנאצים פרובוקציה פולנית למען יצירת דעת קהל נוחה. הם הלבישו עצירים פליליים במדי צבא פולני, הביאו אותם בלילה הקודם אל הגבול הפולני בחבל שלזיה, נתנו נשק בידם וציוו עליהם לעשות תמרון צבאי: התקפה על הקוים הגרמניים. שופרות התעמולה ניפחו במשך היום 31 באוגוסט את "חוצפת הפולנים" ויצר התקופנות שלהם. הביאו עתונאים זרים אל הגבול שיראו במו עיניהם את המתרחש.

הצבא הגרמני פלש לפולניה המישורית ב-5 טורים משוריינים, 3 לאורך הגבול המערבי של פולניה הרביעי מהצפון, מפרוסיה המרכזית והחמישי מהדרום. גבולות טבעיים לא היו. השדות היו אחרי הקציר, האדמה היתה יבשה וקשה, אחרי שבועות רבים של שרב. שלהי הקיץ היו שחונים, אין גשם. חיל ההנדסה הגרמני פינה את המוקשים, הארטילריה ריככה את ההתנגדות, הטנקים התפרסו בשדות ונעו קדימה. התגבורת באה על הכבישים, בכלי רכב ממוכנים, מאורגנים, מצויידים היטב. החיילים ממושמעים וחדורי בטחון של נצחון מהיר.

הגזרה של הגדוד שלנו ושל הגדודים השכנים, כל החטיבה שלנו, לא הותקפה. סבלנו מהתקפות מעטות של חיל האויר הגרמני אשר הפציץ את העמדות שבניננו, בשעות הצהריים ביקר אותנו מפקד המחלקה, קצין צעיר. הוא היה מרוצה מהעבודה שעשינו, העלה את המוראל שלנו בבדותות מהחזית. "הצבא הפולני, אמר, מתנגד בצורה יעילה ביותר להתקדמות הצבא התוקף ואני מבטיח לכם שבעוד שבועות מעטים נשתתף כולנו במצעד נצחון בברלין. הרי אנחנו קו קדמי, אנו יותר קרובים לברלין מאשר לורשה. נגיע לברלין וננצח אותם.

Chłopcy będziemy trepac defiladę w Berlinie za 3 tygodnie!

עברו 3 ימים, בלי התרחשויות מיוחדות בגיזרה שלנו. בעיירה התקיים פינוי של המוסדות הפולניים. האוכלוסיה הפולנית עזבה כולה מזרחה. ביום 3 בספטמבר נודע לנו שבריטניה הגדולה וצרפת הכריזו מלחמה על גרמניה כתגובה על תוקפנותה כלפי פולניה. עכשיו חיכינו שיופיעו המטוסים של 2 המעצמות הגדולות והאדירות וישימו קץ להשתוללות של הטייסים הנאצים, מטוסים פולנים לא ראינו. כמעט כולם הושמדו. המעטים שנותרו עמדו לרשות הממשלה לצורך פינוי. בלילה מה-3 ל-4 ספטמבר הגיע תורה של החטיבה שלנו לנסיגה.

הנסיגה לא היתה בהולה; היתה מתוכננת ומאורגנת. קבלנו מנות ברזל, העמסנו על כתפנו את התרמילים הכבדים, הנשק והתחמושת, לראשנו כובעי פלדה, מכונות היריה על עגלות של 2 אופנים, רתומות לסוס אחד וזזנו מזרחה. נטשנו את העמדות, את הביצורים שהקמנו בעמל כה רב, בליטרים של זיעה.

לילה קריר ורוח רעננה קבלו לתוך זרועותיהם את הטורים הארוכים. היה שקט. בשמים נוצצו הכוכבים. ניחוח חציר יבש עלה מהשדות. לא היינו עייפים. צעדנו שעות רבות, מדי שעה או שעתיים עשינו הפסקה. התרמילים והציוד התחילו ללחוץ. עם עלות השחר הפסקנו את הצעדה והתפרסנו בשדות. חפרנו שוחות, הסוואה, עמדות וכו'. אחרי הצהריים נחנו בתוך השוחות. אי פה אי שם נרדם מישהו ליד הרובה. בערב שוב זזנו מזרחה וכך במשך 8 לילות.

לילה אחד עברנו את העיר אינוברוצלב (בגרמנית הוהנזלצה). עצרנו מעט בעיר ובעל מסעדה אחד כיבד את הכיתה שלנו בכריכים ומשקאות. הוא היה חצי גרמני וחצי פולני, נפש חצויה. בלילה אחר עברנו את העיירה לוברניץ. רוב היהודים עמדו ברחובות. כשעצרנו לדקות מעטות, שאלתי אודות משפחה אחת שהיתה מיוצאי פלוצק והם היו ידידים של הורי, משפחת פליידרבלום. הם באמת היו בין הקהל ושמחו מאד לראותני. שאלו אותי מה נחוץ לי, אמרתי - גרביים. מיד הביאו לי זוגות אחדים. שאלו אותנו על המצב הפוליטי, אבל אנחנו ידענו פחות מהם. הם היו חביבים מאד. מסכנים, היו חרדים לגורלם.

הצבא הגרמני לא רדף אחרינו. הוא התקדם עמוק לתוך השטח הפולני מימינינו ומשמאלנו. במשך היום, כשהכבישים היו מלאים אזרחים שנעו מזרחה, הנמיכו טוס הפושעים הנאצים וירו במכונות היריה לתוך הטורים.

עברנו ערים ועיירות והתקרבנו לעבר ורשה. הבירה היתה כבר נצורה מכל עבריה. אם בימים הראשונים של נסיגתנו, שרר סדר ביחידות הצבא, עכשיו לעומת זה היו כבר סימנים של אנדרלמוסיה. "הצבא צועד על קיבתו" אמר נפוליאון, והקיבה היתה ריקה לעיתים קרובות. את התרמילים הכבידים העמסנו לפני ימים אחדים על עגלות מגוייסות מאיכרים, קשה היה לאתר היכן העגלות ולמעשה אבד לנו חלק מהציוד כולל מנת הברזל. כל אחד מאתנו שמר על הרובה ועל התחמושת. התנועה בכבישים נעשתה קשה מיום ליום והשיירות נעו בשדות, מקביל לכבישים, גלגלי העגלות שקעו בחול. יום אחד ראינו את קציני מפקדת החטיבה ואולי מפקדת הארמיה עוברים על פני הכביש בכרכרות נוחות, אתם ציוד רב לשימושם האישי. בצידי הכביש הובילו כעשרה שבויי מלחמה גרמניים. אולי היו אלה השבויים היחידים אשר לכד הצבא הפולני. לעומת זה היו בוודאי רבבות חיילים פולנים בשבי הגרמני. בבקר, קרוב ל-15 בספטמבר השתתפנו בקרב הראשון נגד הגרמנים. בשעות הבקר הודיעו לנו שעלינו להתכונן להתקפה על הקוים הגרמנים, הנמצאים לאורך נהר בזורה. היה זה נהר קטן, במרחק קילומטרים ספורים מאתנו. בבקר הזה אכלנו לשובע וגם ישנו שעות אחדות בלילה, בגורן בכפר הסמוך. מפקד הכיתה בחר בי ובעוד אחד משני הגרמנים מהכיתה ושלח אותנו להביא ממפקדת הגדוד תחמושת נוספת. הסביר לנו את הכוון, המרחק היה די רב. הלכנו והלכנו אולם את המפקדה לא מצאנו. הגרמנים לא חיכו להתקפתנו ופתחו באש ארטילרית. בקושי הצלחנו לחזור למקום המוצא של הכיתה, אבל אף איש לא היה שם, כנראה קבלו פקודת הסתערות בזמן העדרנו.

השדות שלפנינו היו ריקים מאדם. האש הארטילרית נעשתה כבדה והיינו חרדים לגורל החברים שלנו אשר הסתערו על האויב בלי סיוע של תותחים. אני והגרמני, שמו היה וּורם, ספורטאי ידוע מלודז', מתאגרף, ישבנו בין שיחים, פתאום עזובים לגורלנו, בלי מסגרת, בלי מפקדים. בשמי הצהריים הופיעו מטוסים גרמניים בטיסה נמוכה וזרעו אש בסביבנו. רצנו לעבר בניני כפר סמוך. קפצנו לתוך הבית הראשון ושם פגשנו עוד חיילים מגדודים שונים. עברו שעות אחדות, המטוסים נעלמו. האש הארטילרית שככה. על הכביש הופיעה שיירה של עגלות צבאיות, אשר נסעה לכיוון המפקדה. קפצתי על אחת העגלות. הגרמני נשאר בתוך הכפר. על העגלה ישב חייל אחד, נוצרי כנראה, לא הבחין בזה שאני יהודי, גם הוא איבד את יחידתו. שאל אותי מה בדעתי לעשות. אמרתי לו שבמפקדה יצרפו אותנו כנראה ליחידה כלשהיא. כשהגענו למפקדה, ראינו המוני חיילים מגדודים שונים. עמדה שם שורה של מטבחי-שדה ולפניהן תורים ארוכים של חיילים עם כלי האוכל ביד. מתור אחד גירשו אותנו אבל ממטבח אחר קבלנו מנות אוכל. במפקדה צירפו אותנו לכיתה מאורגנת אד הוק ואמרו לנו להתכונן להתקפת לילה. עוד מעט וזזנו קדימה, רצנו על פני שדות, כשאי פה אי שם מתפוצצים פגזים. ממרחקים שמענו קריאות "הורה! הורה!" אלה היו קריאות חיילים פולנים אשר הסתערו על הקוים הגרמנים כשהכידונים על הרובה. גם אנחנו קבלנו פקודה להרכיב את הכידונים. אולם התקדמותנו נעשתה קשה. קבלנו אש ממכונת יריה מהאגף הימני. החבר החדש שלי, שלא ידעתי את שם משפחתו, רק את שמו הפרטי, נפל והוציא את נשמתו, אני נפצעתי בידי השמאלית מרסיס של פגז, זחלתי אחורה, נתקלתי בחולית חובשים ואלה חבשו לי את היד. היה זה פצע קל. היו פצועים רבים ואנחותיהם וקריאתם לעזרה פילחו את האויר. השמים היו אדומים מדליקות. הגרמנים ירו רקיטות תאורה. נכנסתי לאחד הבתים. שכבתי על הרצפה ונרדמתי, בבֹקר התקרבתי לדרך כפרית, שם עברו עגלות צבאיות ועליתי על אחת. לא שאלו אותי לאן אני רוצה להגיע ואני לא שאלתי לאן הם נוסעים. היתה אנדרלמוסיה. נסענו מזרחה. החיילים אמרו שאנחנו נמצאים במשולש גדול בין הנהר בזורה לבין וארשה. פה לחוצה בין המצָרים הארמיה של הגנרל בורטנובסקי והיא מגלה התנגדות נמרצת לפולשים הנאצים, מתקיפה אותם ונוחלת נצחונות. הדברים היו מעודדים אבל המציאות היתה אחרת. פתאום הופיעו טייסים גרמנים בטיסה נמוכה, קפצנו ברגע האחרון לבית סמוך, אבל הסוס נהרג. הכפר היה ריק מתושביו. הם ברחו מאזור הקרבות. היינו רעבים ואחד מהחיילים ארגן אותנו לארוחה משותפת. תפסנו שתי תרנגולות שהסתובבו בחצר, הם שחטו אותן, מרטו את הנוצות, ניקו את הפנים ושמו לבישול על הכיריים המוסקים בעצים. מצאנו מלח באחד הארונות. תפוחי אדמה היו בכל חצר ועד מהרה אכלנו מרק, תפוחי אדמה ובשר עוף, לחם לא היה לנו, מצאנו קמח ואפינו פיתות על הכיריים. טעמן היה גרוע ביותר. זו היתה הארוחה האחרונה אשר אכלתי בחזית. המזון שלי היה בעיקר תפוחים שקטפתי בבוסתנים. בימים הבאים היתה אנדרלמוסיה מוחלטת. הפולנים חיסלו את מלאי התחמושת. כל היום נשמעו התפוצצויות אדירות ובלילה האדימו השמים מהתחמושת והציוד הבוערים. קרב ארטילרי התחולל, פגזים התפוצצו ללא הרף וחיפשנו כפרים מרוחקים מעורקי התחבורה העיקריים.

ערב אחד הייתי בכפר כמעט נטוש. פתאום החלה הפגזה כבֵדה. קפצתי לתוך אחד הבתים. הבית היה

נראה יותר בטוח מאחרים, בנוי מלבנים עם קומה עליונה. להפתעתי היו שם כפריים רבים וחיילים, אשר חשבו כמוני והסתתרו בבית הזה. הרעשת הארטילריה גברה משעה לשעה. הבית רעד כולו, הנשים ישבו על הרצפה והתפללו בקול רם. אחרי כל התפוצצות קראו לרחמיו של ישו והאם הקדושה. הילדים בכו. מהבתים הסמוכים נשמעו קולות פצועים, הזועקים לעזרה. היה גיהינום. אחרי כשעתיים, שלוש של הרעשה נדם פתאום הכל. כולם עצרו את הנשימה. מה יתרחש עתה? בחוץ נשמעו קולות חיילים גרמנים: כולם החוצה! להרים ידיים! יצאנו עם הנשק, הבית היה מוקף חילי האויב. להניח את הנשק! ציוו עלינו, נפרדתי מהרובה, מהתחמושת ומהרימונים, בדקו לנו את תחולת הכיסים ולקחו אותנו בשבי.

פרק ג': בשבי הגרמני

ירד גשם. הגשם הראשון מני שבועות רבים. היינו במגרש גדול, כעין מכלאה. מסביב שמרו עלינו חיילים גרמנים. היה לילה. לא היה מחסה מפני הגשם. ישבנו על האדמה ארבעה, ארבעה, עם הגב איש כלפי רעהו, כדי להסתיר אותו מפני הגשם החודר לעצמות.

לפנות בקר חדל הגשם. לא נשאר לנו שום ציוד. החפצים היחידים שנותרו לי בכיס היו כלי הגלוח. זה ימים אחדים שלא החלפתי לבנים. ראיתי מעבר לגדר התיל לבנים חדשים זרוקים בין חפצים ושאריות ציוד. בעזרת מקל ארוך משכתי את הלבנים ותליתי אותם שיתייבשו. כשלבשתי אותם הרגשתי רעננות מסויימת אבל הרעב הציק. עמדו תורים ארוכים של שבויים לפני משאית שחילקה לחם. ככר אחת לשמונה חיילים. סכינים לא היו בנמצא. שברנו את הכיכר העגולה והתחלקנו בלחם. לא היו מים. עברו שעות אחדות ואני שוב רואה תורים. מחלקים קפה, היו חיילים שנשאר להם ספל. לי לא היה. חפשתי לאורך הגדר ומצאתי קופסת שימורים ריקה. ניקיתי אותה בעשבים יבשים ושתיתי קפה שחור. אף פעם לא ערב לחיכי קפה כמו הקפה ההוא אחרי יום של צמא. עבר עוד לילה. מצאתי כיסוי של סוס. ריפוד ששמים תחת האוכף. על זה ישנתי בשדה. השכם בבקר עזבנו את המגרש וצעדנו לאורך הכביש בשורות של ששה חיילים, טור ארוך מאד, חיילים גרמנים, רובים מכודנים, שמרו עלינו מכל צד. בדרך ראינו טקס קבורה של שני חיילים גרמנים. אחוזת קבר מסודרת, כיתת משמר כבוד, יריות כבוד. החללים שלנו התגוללו בשדות.

הגענו לעיירה בשם ז'יכלין. לא היכרתי את העיירה אולם שמה היה ידוע לי, כי הרי אמי היתה מבית זיכלין וזה שם משפחתם של הסבא ושל שני דודים. כנראה מוצאם של הורי הסבא ואולי הדור הקודם להם היה מעיירה הזו. גם פה היינו כלואים במגרש גדול, כנראה של בית ספר. מעבר לגדר, במרחק מה עמדו נשים פולניות וילדים והתבוננו בנו ברחמים, חיפשו את יקיריהם בינינו. היו ביניהן שזרקו לעברנו מזון, בעיקר לחם. לחם לבן, פריך וטעים. כנראה שבאזור הזה לא היו קרבות והמזון עוד היה בשפע. ידיים רבות וקיבות רעבות נשלחו לעבר כל פרוסה שנזרקה. נזכרתי שאחד מבני הדודים שלי, שמו לייבל, אחיו הצעיר של מכאל זיכלין, נשא לפני כחודשיים אשה מהעיירה זיכלין. זכרתי את שם משפחתה ושאלתי את אחד הילדים אם הוא מכיר אותה. הצלחתי. מעבור כשעה הגיעה הבחורה, אשתו הצעירה של לייבל והביאה לי חבילת מזון. היו שם דברים טובים. כריכים ואפילו עוגיות. חילקתי אותה עם חברים יהודים, אתם התידדתי. היא הביאה לי גם כמה זוגות גרביים. חיפשתי תרמיל. היו לי לבנים נקיים נוספים אשר מצאתי בשולי הכביש בדרך לעיירה. לשבויים רבים היו תרמילי צד וציוד כלשהו. לנו ציוו הגרמנים לזרוק הכל כשלקחו אותנו לשבי. חיפשתי תרמיל. ליד הגדר עמדו כמה עגלות הפוכות, נטושות וציוד צבאי התגולל על האדמה. היו שם מסכות נגד גאזים בתרמילי צד מרובעים טובים. היה בדעתי לקחת תרמיל אחד, לזרוק את המסכה ולהכניס לתוכה את הלבנים. כשפתחתי את התרמיל נדהמתי. התרמיל לא הכיל מסכה אלא... סיגריות, היה מלא כרימון, קופסאות של סיגריות משובחות. כנראה אחד החיילים מילא את התרמיל בשלל שמצא בעגלת מפקדה ואחר כך איבד את העגלה ואת התרמיל.

אף אחד לא שם לב לתרמיל ולסיגריות. אני לא עישנתי אבל חברי? הם השתגעו. אם מישהו מהם השיג סיגריה, חילק אותה עם חבריו וידידיו והסיגריה נדדה מפה לפה. ופה אוצר כזה... שמתי חפיסות אחדות לכיס וסגרתי במהירות את התרמיל. פחדתי מעינא בישא. את החפיסות מהכיס חילקתי אחר כך בין חברי.

לא היינו זמן רב במחנה זיכלין וזזנו לאורך הכביש דרומה לכיוון גלובנו.

בגלובנו עצרנו בתחנת הרכבת. ציוו עלינו לעלות לקרונות משא סגורים. חלון קטן מסורג בקצהו. מעט אויר ומעט אור. סגרו את דלתות ההזזה והובילו אותנו כמו מטען לעבר לודז׳. המזון שקבלנו בבקר מהנשים שמסביב הגדר עשה את שלו ואחדים היו זקוקים לעשות את צרכיהם. התאפקו אבל לא החזיקו מעמד וביקשו את האחרים להתרחק מהפינה. אחד מהם פשט את חולצתו ועליה עשו את צרכיהם וזרקו עם החולצה מעבר לחלון. אחרי שעות של טלטולים הגענו לסביבת בית הנתיבות קליסקי בלודז׳. פתחו את הדלתות אבל מותר היה רק לשאוף אויר. לא לרדת. הכרתי היטב את בית הנתיבות, ממנו נסעתי פעמים כה רבות לפלוצק, להורי ולמשפחתי. פה, בעיר הזאת נמצאת עכשיו אשתי, כך קיויתי. מה שלומה? איך עברה עליה ובני משפחתה הפלישה הגרמנית? לו הייתי יכול לגשת ולראות אותה...

מעבר לגדר עמדו נערים פולנים והתבוננו בנו. שאלתי אותם אם העיר סבלה מלחמה. ענו לי שרק פצצות אחדות נפלו ואמרו לי איזה רחובות נפגעו. כנראה שלא אונה לאשתי וקרוביה כל רע. מרכז העיר היה רחוק מבית הנתיבות. שאלתי את חברי אם יש להם ניר. מישהו נתן לי פתקא ועפרון. כתבתי כמה מלים והכתובת של חמותי והוספתי שישלמו סכום כסף למוסר הפתקא הזו. מצאתי בפינת הקרון אבן חצץ קטנה, עטפתי את האבן בפתקא שכתבתי ונתתי סימן לאחד הנערים שאני רוצה לזרוק לו משהו. הנער הבין את הסימן והרים מהאדמה את האבן. כשחזרתי הביתה, נודע לי שאכן הפתקא הגיעה אליהם. היתה זאת אות החיים הראשונה שקבלו ממני מאז הפלישה. בקשתי להודיע גם להורי בפלוצק כשתהיה האפשרות.

מלודז׳ נסענו באותם הקרונות דרומה, לכוון בלתי ידוע. בעיירה זדונסקה-וולה אמרו לנו לרדת והביאו אותנו למחנה שבויים. המחנה היה עכשיו בתוך בנינים. היו אלה בנינים של בית חרושת לטקסטיל. אולמות אחדים היו ריקים ובפנים שכבנו על רצפת בטון, עייפים וסחוטים.

כשהתעוררתי בבקר, ראיתי שכל הרצפה היתה מכוסה שבויים. אלה שהתעוררו ניהלו שיחה קולנית. ריטנו נגד השלטון הפולני: כן, היה די רע בשנים האחרונות תחת השלטון הפולני, לא היתה עבודה ואפילו אלה שעבדו, חייהם היו עלובים, היתה אנדרלמוסיה, באלאגן, עכשיו הגרמנים ינהיגו סדר. תהיה עבודה לכולם, לכל דורש, מעטים ביניהם הרימו את קולם נגד הטענות האלה. אבי מספר, אמר אחד, איך הגרמנים התנכלו לנו, הפולנים, בזמן שלטונם הממושך עד שקמה המדינה הפולנית אחרי מלחמת העולם הראשונה. אל לכם לחשוב שיהיה לכם טוב תחת השלטון הגרמני. אבל היו אלה קולות מעטים מאד. הרוב ניחם את עצמו שעתה יהיה טוב יותר.

ליבי התמלא סלידה לאנשים האלה. הפטריוטים הנלהבים של אתמול הפכו בין לילה את עורם. לא חשוב להם אבדן המולדת? הם לא מבינים מה מצפה להם מהכובש הנאצי? עוד ילמדו לקח, חשבתי בליבי.

את המחנה שמרו כמובן זקיפים גרמנים אבל שוערי בית החרושת נשארו בדירתם, ישבו בשער ושמרו על אחזקת הבנינים. מפיהם נודע לנו לראשונה שורשה הבירה עדיין לא נכנעה. המצב בה קשה ביותר אבל העיר עומדת בגבורה נגד הפולש. כמו כן נודע לנו שהמעצמות בריטניה וצרפת לא שלחו כל סיוע לפולניה הלוחמת ואף לא התקיפו את הגרמנים לא בים, לא ביבשה ולא באויר. אם כן, מה היה שווה חוזה הידידות והערבות ההדדית? אחרי שנים, נודע לי מפרסומים שונים, שבריטניה וצרפת טרם היו מוכנים בתקופה ההיא להשתתפות פעילה במלחמה וחוזה הידידות נשאר כשטר ללא פרעון.

עוד ידיעה סנסציונית: ב-17 בספטמבר חדרו הרוסים לחלק המזרחי של פולניה, מהקצה הצפוני בגבול ליטה ולטביה עד הגבול הרומני וזאת לפי הסכם חשאי שנחתם מראש בזמן שהותו של ריבנטרופ במוסקבה. הסכם ריבנטרופ-מולוטוב. חלוקה חדשה של המדינה הפולנית בין שתיה "הטובים". הריאליזם הסטליניסטי נתן יד לאויבו המושבע של הקומוניזם והסוציאליזם, לגרמניה הנאצית והפאשיסטית, כדי לקבל נתח מפולניה המובסת.

במחנה הזה נתקלנו זו הפעם הראשונה בשבי ביחס אנטישמי מצד השובים הגרמנים. בזמן מפקד-הבקר, הפרידו את היהודים וציוו על סמל פולני להתעלל בנו ולתת לנו את העבודות המלוכלכות במחנה.

המזון שנתנו לנו בשבי היה דל מאד. שאלנו את השוער הפולני אם אפשר להשיג מזון מהעיר. המחירים גבוהים מאד, אמר, אולם תמורת סיגריות אפשר להשיג בנקל. לי היה תרמיל מלא סיגריות. השוער קרא לרוכל והוא הביא שק מלא לחמניות לבנות, טריות, ריחניות. תמורת 2 חפיסות סיגריות קבלתי יותר מעשר לחמניות כפולות. אכלתי וחילקתי אותן בין חברי היהודים. הסיגריות הצילו אותנו מרעב ימים אחדים. חששתי שמא הפולנים ישימו לב למלאי הגדול שלי. חילקתי את החפיסות בין המעשנים והלא מעשנים, אשר השתמשו בהן להשגת מזון.

בין המבקרים הרבים שהצטופפו בשער המחנה בחיפוש אחרי קרוביהם, היו גם יהודים מהעיירה זדונסקה-וולה. שאלתי אשה אחת אם קיימת אפשרות להעביר פריסת שלום לעיר לודז', היא אמרה לי לכתוב ותשתדל לשלוח את הפתקא. ואכן הפתק הגיע לאשתי לאה. המרחק מלודז' אלי היה כמה עשרות קילומטרים. תחבורה מסודרת עדיין לא היתה. לאה התלבשה כבחורה כפרית פולנית ונסעה בטרמפים יחד עם נערות פולניות אחרות וכך הגיעה לזדונסקה-וולה. לא זכרתי שהיו לה קרובים בעיירה, משפחת בליצבלאו. הם גרים עתה בחיפה ואחד מהם עובד בטכניון.

הפגישה בשער המחנה היתה נרגשת מאד. היא חששה מאד שאני פצוע, אולי בעל מום והנה אני עומד שלם ובריא, אמנם רזה מאד, אבל שלם. הפצע הקל על היד הגליד לגמרי. השמחה היתה רבה, השוערים והזקיפים לא הבחינו בנו שאנו יהודים ואיפשרו לנו לעמוד בשער שעה ארוכה. תמיד עמדו מבקרים בשער.

אמרתי ללאה שאני רוצה לברוח מהמחנה. הרי יעבירו אותנו לגרמניה ומי יודע כמה זמן נשאר שבויים בידי הגרמנים. הפתרון - בריחה. לאה באה בדברים עם הקרובים בעיירה והם נתנו לה בגדים אזרחיים בשבילי. היא דברה עם השוער, נתנה לו סיגריות שלי והבטיחה לשלם בעד עזרה לבריחתי. הוא לא ידע שהיא יהודיה והבטיח לעזור. בלילה הוא יראה לי על איזה גג לעלות ובאיזה מקום לרדת כדי שהזקיף לא יראה אותי.

הכל היה מוכן וקבוע, אבל פה קרה משהו. בלילה הקודם לבריחתי המתוכננת, ברח אחד השבויים היהודים. זה התגלה בזמן המפקד, בבקר. מפקח המחנה ציווה על היהודים לעמוד בשלשות. כל אחד חייב לרשום את שמות שני חבריו ולשמור אותם יומם ולילה. אם אחד מהם יברח, יוצאו להורג שני חבריו. ערבות הדדית. ביטלתי את תכנית הבריחה,כי הרי לא אסכן שניים מחברי.

אחרי יומיים הסתבר, שלא הפסדתי כלום. וארשה הבירה נפלה, ב-28 בספטמבר.הגרמנים חגגו נצחון מלא. מחנות השבויים בגרמניה היו מלאים והגרמנים החליטו לשחרר אותנו. בבקר אחרי המפקד אמרו לפולנים שישוחררו. לנו, היהודים לא אמרו זאת, אולם כחצי שעה אחרי צאת הפולנים שחררו גם אותנו, היהודים. לאה היתה בדרך אל המחנה, כשפגשה בשבויים פולנים משוחררים. את היהודים לא משחררים, אמרו. היתה מדוכאת, אולם עד שהגיעה למחנה, התחילו בסידורי השחרור של כולנו ויצאנו את שער המחנה שמחים ומאושרים. חזרנו ללודז' ברכבת משא, מלאה שבויים משוחררים.

כשחזרתי ללודז', לא הסרתי את מדי הצבא הפולני, כך עשו רוב השבויים המשוחררים. היה יותר קל להשיג לחם ומצרכי מזון, במדים, שרר מחסור חמור במצרכי מזון. אחרי שבועות מעטים הופיעו מודעות בחוצות העיר שעל השבויים המשוחררים למסור את המדים לשלטונות הגרמניים.

פרק ד': חזרה הביתה

בימים הראשונים בבית שכבתי במיטה, תקפה אותי חולשה, הצטננות וצרידות. השכנים והידידים שאלו שאלות אין ספור. איך היה בחזית, לאה סיפרה לי על התלאות שלהם בלודז', כשהתחילה המלחמה ועד שהגרמנים הגיעו לעיר. המפקדה הפולנית הכריזה שכל הגברים בגיל הגיוס חייבים לעזוב את העיר ולצעוד מזרחה לכיוון וורשה ושם יגויסו לצבא. ואכן האחים של לאה והגיסים עזבו את משפחותיהם ויצאו לכביש המוביל לורשה. המרחק הוא כ-100 ק"מ, הכביש היה מלא, המונים נעו והיתה אנדרלמוסיה. רבים חזרו כעבור יומיים, שלשה.

באוכלוסיה היהודית הגדולה בלודז', 270 אלף, יותר משליש של כלל האוכלוסיה, שרר דכאון. החנויות היהודיות היו סגורות לפי צו השלטון הגרמני, בתי החרושת ובתי המלאכה היו משותקים. שעות היציאה מהבית היו מוגבלות. היה מצב חרום. הגרמנים החרימו מחסנים רבים. במפעלים גדולים הציבו ממונים גרמנים מטעם השלטון הנאצי, הממונה היה כל-יכול. כל יום הופיעו גזירות חדשות נגד יהודים. אסור ליהודים לעזוב את העיר, אסור להם להחזיק במטבע זר, במטבעות זהב ועליהם למסור הכל לשלטונות. ייערכו חיפושים ובאם ימצאוזהב או מטבע זר, יוציאו את היהודים להורג, בלי משפט. שבוע מאוחר יותר הופיעה גזירה חדשה. על כל היהודים בלי הבדל גיל ומין לענוד טלאי צהוב. סרט ברוחב 10 ס"מ על הזרוע הימנית, סמוך לבית השחי. למסרבים או למתחמקים - עונש מות. הגזירה הזו היתה במיוחד קשה בשבילנו, כי ברחוב לא הבחינו בנו שאנו יהודים ועתה...
נהיה חייבים להפגין שאנו יהודים. ולא לענוד את הטלאי, שמא יצביעו וילשינו עלינו הפולנים, אשר יודעים שאנו יהודים. עוד גזירה קשה: אסור ליהודים ללכת ברח' פיוטרקובסקה ואסור גם לחצות את הרחוב באף הצטלבות. רחוב פיוטרקובסקה הוא הרחוב ~~העיקרי~~ הראשי אשר חוצה את מרכז העיר לאורך של כ-3 ק"מ. הקילומטר הראשון חצה חלק של העיר שהיה מאוכלס יהודים רבים. הגזרה היתה קשה. כדי להגיע לרחוב הנמצא בצד השני מעבר לרח' פיוטרקובסקה היה עלינו לעשות דרך ארוכה כדי לעקוף את הרחוב האסור. ודווקא כל הקרובים שלנו גרו מעבר השני.

עוד גזירות רבות גזרו השלטונות על היהודים. להלכה ולמעשה נשללו מהיהודים כל הזכויות האזרחיות. מותר היה לגרמני להתעלל ביהודי כאוות נפשו ואסור היה ליהודי להתלונן. במסמכים הרשמיים לא היה מדובר באזרחים יהודים אלא ביהודים, אותו דבר באישורים, אם לפעמים השלטונות נתנו אישור כלשהו, התחיל במילים Die Juedin או Der Jude
בקיצור, חשכת ימי הביניים.

בלילה, לפני ה-11 בנובמבר, חג השחרור הפולני, ניפצו הנאצים את הפסל הגדול של הגיבור הלאומי הפולני מהמאה ה-18, טדיאוש קושציושקו. באותו לילה שרפו שני בתי כנסת בלודז'. את בית הכנסת היפה בעיר העתיקה ועוד בית כנסת במרכז העיר. לודז' הפכה ל-ליצמנשטט על שם הגנרל ליצמן ממלחמת עולם הראשונה והאזור כולו לוורטהלנד. שמות הרחובות הוסבו לגרמנים. הרחוב המרכזי,

רח' פיוטרקובסקה – עתה אדולף-היטלר-שטרסה, הככר המרכזית עתה א.ה.-פלץ, כמו כן כל הרחובות קבלו שמות גרמניים.

בנינים רבים בעיר נתפסו בידי השלטונות הפולשים, הן לצרכי הצבא הגרמני והמשטרה והן לצרכי המינהל וזאת כמובן מחוץ לבנינים הרבים שנותרו מתקופת השלטון הפולני. זקיפים עמדו לפני הבנינים וכשראו יהודים נושאי טלאי, קראו להם לבצע עבודות ושרותים בתוך הבנינים ועוד היכו אותם והתעללו בהם. החיילים הגרמנים עמדו אפילו בקרן הרחובות ותפסו יהודים למען ישרתו אותם. בשעות לפני הצהריים היה מסוכן לצאת מהבית וכמעט שלא יכולתי להגיע למשרד המפעל, בו עבדתי. המפעל היה אמנם משותק, אבל השלטונות הגרמניים דרשו דיווחים מדיווחים שונים, שעלינו היה לעשותם. נשארתי, איפוא, בשעות לפני הצהריים בבית ורק לאה הלכה לקרובים ולשם סידורים שונים. היא גם הלכה למשרד המפעל, בו עבדה כפקידה. הרבה לא היה מה לעשות שם.

חוץ מחטיפת יהודים ברחוב, ציוו השלטונות לראשי הקהילה היהודית לספק להם יום-יום מאות פועלים יהודים. ראשי הקהילה שלחו לתושבים היהודים, לגברים, צווי התיצבות לעבודה וגם אני קבלתי צו כזה. למזלי הרע צירפו אותי לקבוצה של טפסנים ונגרי בנין, שנדרשו לביצוע עבודות מקצועיות ברח' בנדורסקי. אותו הרחוב שהיה ידוע לי טוב מאד ושבו עברתי כל יום במשך שנים בדרכי למשרד. בקבוצה היו כ-40 איש. כמעט כולם טפסנים ופועלי בנין. מה יכולתי אני לעשות ביניהם; כשהקצין הגרמני מאנשי ס.ס. השגיח עלינו, העמדתי פנים כאילו שאני עובד, חיפשתי מסמרים, יישרתי אותם ודפקתי אותם לתוך הלוחות. לקראת הצהריים הופיעה על המגרש אשתי לאה, הביאה לי כריך וביקשה מהקצין שישחרר אותי כי יש לי עבודה דחופה במשרד בשביל השלטונות, כשהוא שמע שאני פקיד ולא נגר, חמתו עוד עלתה בו וסירב לשחרר אותי. הוא הזמין נגרים ושלחו לו פקידים. כשעה אחרי שלאה הלכה, הופיע שוב על המגרש, כולו זועם. קרא אותי לתוך המוסך פנימה, שאל אותי שוב על המקצוע, תוך כך תפס שוט-כלבים והנחית מכות חזקות על פני. ברחתי מהמגרש וחזרתי הביתה. נכנסתי לבית מרקחת וקניתי תחבושות. הרוקח נדנד בראשו כאילו אומר "עוד מקרה של נבזות גרמנית". לאה כמעט התעלפה כשראתה את החבורות על פני.

פולנים רבים עסקו ברוכלות מזון והברחות. אחד מהם הביא לי מכתב מהורי בפלוצק. האחיות היו בבית. העיר לא סבלה מהמלחמה, אבל הגזירות נגד היהודים היו אולי אף יותר קשות מאשר בלודז', בעיקר נגד גברים. לכן עזבו צעירים רבים את העיר ונסעו בדרכים לא דרכים לכיוון הגבול הרוסי שהתקרב עתה והיה על נהר בוג וצפונה עוד יותר קרוב. לרוב נסעו לתחנת הרכבת מלקיניה, תחנה קטנה של הגבול. גם אחי משה, הצעיר ממני בחמש שנים, אשר חזר כמוני מהשבי הגרמני, נפרד מההורים והאחיות ועבר לשטח הכיבוש הרוסי. החיילים הרוסים בדרך כלל הפריעו למעבר, אפילו ירו לפעמים. אבל בלילה אפשר היה לעבור. בערים כמו ביאליסטוק, גרודנו, ברסט, התקהלו רבבות צעירים וצעירות יהודיות שברחו משטח הכיבוש הנאצי. השלטונות הסוביטיים התייחסו אליהם כאל פליטים, רשמו אותם, אבל לא דאגו להם, רע היה לפליטים. לא בית, לא מזון ולא עבודה. היו אפילו כאלה, אשר חזרו. אחזו אותם

געגועים. אחרי לילות רבים, שבילו בחדרי מדרגות, בחודש נובמבר הקר, חזרו להורים. אחד מהם הביא לנו פריסת-שלום ומכתב מאחי משה.

משה היה חרד לגורלנו והפציר בנו שנבוא גם אנחנו שמה. אמנם קשה שם, אבל החיים אינם בסכנה. אשר לי, הייתי מוכן לעזוב את הדירה הנוחה והמיטה הרכה ולנסוע לצד הרוסי, אבל לאה היססה. פחדה מפני החורף הרוסי. לעומת זה, הגיס הבכור, ראובן, רצה לנסוע. ראשית, אמר, צריכים לנסוע לוורשה ולעזוב את לודז' והסביבה אשר הנאצים צירפו למדינה הגרמנית. ורשה היתה בשטח שהנאצים קראו גנרלגובנמנט פיר די בזצטה פולנישה גביטה, כלומר שטח כיבוש במינהל אזרחי פולני. היתה שם משטרה פולנית לצדה של משטרה גרמנית. החנויות היהודיות היו פתוחות ובעלי המלאכה עבדו בסדנאותיהם.

ראובן ובנו הניק רצו להגיע לורשה ברכבת ולבדוק איך העניינים שם, אולם גירשו אותם מבית הנתיבות. נשארה, איפוא, רק האפשרות לנסוע באוטובוס. ואכן ארזו את החפצים החשובים ביותר ונסעו לוארשה. כל המשפחה. גם האחות השניה, בילה, אשר נשארה בלודז' עם ביתה הקטנה ינקה כשאבי המשפחה גדליהו נסע לארגנטינה, נסעה עם הקטנה לורשה. גם יצחק נסע אחרי שתי האחיות, לורשה. אני ניסתי לשכנע את לאה שנעבור לורשה ומשם ניסע ברכבת לגבול הרוסי ונעבור בלילה את הגבול. לאה היססה.

באמצע דצמבר עשו הגרמנים בלודז' מבצע גירוש יהודים. בלילה אחד הקיפו רובע יהודי, את הרחובות דרבנובסקה והרחובות הסמוכים וגירשו את כל המשפחות היהודיות לשטח הפולני לעיר אוסטרוביץ-קילצקי והעיירות הסמוכות, אמרתי ללאה, הנה למה לנו לחכות עד שיגרשו אותנו, נסע לורשה. בדירה שלנו התגוררה עתה יחד אתנו הדודה שלי, האלמנה מרים (מייצ'ה). היא גורשה מדירתה שהיתה באזור גרמני מובהק של העיר ועברה אלינו. לוורשה ולרוסיה, לנדודים, לא רצתה ולא היתה מסוגלת לנסוע. השארנו לה, איפוא, את הדירה היפה שלנו, המטופחת והנוחה ובלב קשה נסענו באוטובוס לוורשה. בלודז' נשארו עוד אמה של לאה ואצלה בדירה אסתר עם בעלה והתינוק הקטן. כמו כן נשאר בלודז' האח הבכור עם משפחתו.

פרק ה׳: גיטו וארשה

התמונה שראינו בוארשה היתה שונה מאד מזה שהיה בלודז׳. אחרי שהגרמנים הרסו בהפצצות כרבע מהעיר, נתנו עתה מעט חופש לתושביה. אפשר היה ללכת ברחובות בלי פחד ובלי הגבלות, בכל הרחובות. החיים הכלכליים היו כמעט נורמליים, כל החנויות פתוחות, גם היהודיות. לשם סימון החנויות והסדנאות היהודיות ציוו הגרמנים שהשלטים יהיו דו-לשוניים: פולנית לצד עברית, ופה ראיתי לראשונה: מכלת, אטליז, מספרה, מכבסה, מחסן פחמים, סנדלריה, בית מרקחת וכו׳ בערבים היו הרחובות ריקים. אסור היה לצאת אחרי השעה 7 אבל כל היום הצטופפו אנשים ברחובות העיר. מקהילות רבות בערים קטנות גורשו היהודים לוורשה והופיעה מלה חדשה בשפה הגרמנית: יודנריין, כלומר טהור, בלי יהודים. גם בוורשה ציוו הגרמנים לפנות אזורים מסויימים מתושביו היהודים ולעבור לאזור הנקרא יודנפירטל ובפי העם גיטו, מלה אטלקית מימי הביניים. הגיטו היה אז גדול, כשליש מהעיר כולה. הגיטו עדיין לא היה סגור ובמשך היום אפשר היה ללכת לכל חלקי העיר. הטלאי היהודי לא היה צהוב אלא סרט לבן ברוחב של 10 ס"מ ועליו רקום מגן דוד כחול. הסרט היה על הזרוע הימנית ולאו דווקא תפור מתחת לבית השחי. לפעמים הורדתי אותו כשיצאתי מאזור היהודי.

המסחר היה חופשי, הוא פרח אבל גם המחירים פרחו ועלו. סוכר ותה היו יקרי המציאות. רוב האוכלוסיה השתמשה בסכרין ובתמצית תה מלאכותי. את הסכרין הבריחו מצ׳כוסלובקיה ומי שעסק בזה, היה יכול לשתות תה עם סוכר. הלחם היה שחור, לחם קיבר, קליפות קש היו בתוך הלחם. מנורבגיה הכבושה הביאו הגרמנים דגי-דורש מיובשים, השרינו אותם במים ליממה ובישלנו אותם ועשינו מטעמים מהם. בשר, חמאה, ביצים, היו יקרים מאד. כבר מזמן שכחנו את טעמם.

אחותה של לאה, רגינה, גרה עם משפחתה כדיירת משנה אצל משפחה ברח׳ פנסקה. היה להם חדר גדול, בו לנו ארבעתם. המטבח היה משותף. בילה, אחותה השניה עם בתה ינקה התגוררה ברחוב סמוך, רח׳ זלוטה, אצל הזוג קולסקי, היא לא בישלה, אלא אכלה יחד עם הזוג. עכשיו היא הצטערה צער רב על שלא נמלטה עם בתה מהתופת הגרמני ולא הצטרפה לבעלה. הוא שלח לה עכשיו מברקים ומכתבים דחופים מארגנטינה, מכתבי המלצה לקונסולטים זרים בוורשה שיעזרו לה לעזוב את פולניה ולנסוע לארגנטינה. אבל הכל לשוא, היתה כלואה כמו במלכודת, ללא מוצא. אנחנו, לאה ואני, גרנו אצל משפחה יהודית ברח׳ חלודנה, ליד המוסך של מכבי האש. ראש המשפחה היה סכנאי רנטגן. היו להם ילדים גדולים והיה שקט בבית. בערב, כשחל איסור יציאה לרחוב, ישבנו אתם בסאלון המרווח, לפעמים הצטרף אלינו אחד מהשכנים הנוצרים וניהלנו שיחות ארוכות. הם שאלו אותי על הקורות בחזית ובשבי והקשיבו קשב רב לסיפורים. השכן הנוצרי, שעבד כפקיד בכיר אצל השלטונות, סיפר לנו שקיימת תכנית גרמנית לצופף את כל היהודים מרחבי פולניה באזור לובלין ולתת להם כעין אוטונומיה כלכלית. יצטרכו לעבד בעצמם את השדות, אבל ללא מכונות וללא בהמות עבודה ולהוציא את לחמם מהאדמה, ללא כל עזרה. אחרי כחודשיים אסרו על יהודים לגור ברח׳ חלודנה ועברנו לרח׳ פרוסטה, שם גרנו בקומה החמישית אצל אישה, אשר בעלה היה עד

למלחמה קצין במשטרה הפולנית. הוא היה כעין אוניקום, יהודי-מפקח תחנת משטרה. שמו היה אלכסנדר אדלבאום. הוא נמלט בתחילת המלחמה יחד עם צמרת השלטון הפולני לרומניה. היא קבלה עתה בקביעות מכתבים ממנו. מכתבים מלאים געגועים אליה ולבנם הקטן, בן 4 רישו שמו. במשך היום יצאנו מהבית והיינו על פי רוב אצל רגינה וראובן. הם היו חביבים מאד ואהבו אותנו. לפעמים אכלנו אצלם ארוחת צהריים אולם לרוב אכלנו במטבח ציבורי של הפליטים, שם פגשנו מכרים רבים מלודז'. שם הארוחות היו זולות, המימון הגיע מהג'וינט האמריקני. בערבים ישבנו שוב עם בעלת הדירה במטבח המחומם וניהלנו שיחות. בחדרים היה קר מאד. החורף בשנה ההיא היה קר במיוחד ובתוך החדרים הבלתי מחוממים ירדה לפעמים הטמפרטורה ל-0 מעלות בלילה.

הפרנסות בגיטו היו משונות מאד. מחוסר כלי רכב ממוכנים השתמשו הרבה באופניים, תלת-אופניים ואפילו ריקשות היו: תלת אופניים בנוי כמו כרכרה קטנה והנהג מניע ברגליו את האופנים.

מלודז' הבאנו קצת כסף. היו לי מטבעות זהב אשר מכרתי בשוק השחור, אבל הכסף הלך ואזל לאט. על מציאת עבודה כלשהיא אי אפשר היה אפילו לחלום. אף אחד מהפליטים לא השיג עבודה. על נסיעה לרוסיה מזמן הפסקנו לדבר. רבים חזרו מהשטחים שמעבר לגבול וסיפרו שהמצב הכלכלי שם בין הפליטים בכי רע. הכי גרוע-חוסר הדיור. פה לפחות ישנה קורת גג ומיטה חמה, ישנם בגדים ולבנים להחלפה. האח שלי הגיע לעיירת ניגורילויה ומשם ביקש ממני במכתב שאשלח לו מעיל חם. שלחתי לו מיד בדואר את המעיל החם ביותר שלי ונודע לי שהוא הצליח לקבלו. חיפשתי תעסוקה כלשהיא, מקור פרנסה. הייתי לסוכן משנה של סכרין, אותו קניתי משכן לשעבר מלודז'. גם הוא היה סוכן משנה, הוא הרויח יותר, לי נשאר כבר מעט, לפי מחירי השוק.מלודז' הגיעו ידיעות רעות מאד ולא הצטערנו שעזבנו אותה. הנאצים גירשו את היהודים מרוב חלקי העיר וריכזו אותם בשטח קטן מאד ביחס למספרם. הצפיפות שם היתה איומה, עשרה אנשים ויותר בחדר. הגיטו היה מגודר בתיל, אין נכנס ואין יוצא, אספקת המזון מצומצמת ביותר. רעב. רבים חולים וגוועים מחת תזונה.

היינו בקשר מכתבים עם אחות לאה, אסתר והאם בלודז'. הן גורשו מדירתן ברח' פולודניובה ועברו לגיטו לתוך הצפיפות האיומה, גם הדודה שלי גורשה מהדירה המרווחת שלנו ונכנסה לגיטו. פה בוארשה היתה לאה ושתי אחיותיה, לכן נמשכה אסתר לשלשתן והחליטה לברוח מהגיטו ממש ברגע האחרון לפני שנסגר. לוארשה הגיעו אסתר ובנה הקטן אברהם והאם, ליאון צינומון, בעלה של אסתר, התנגד לנסיעה, לא רצה להיות זקוק לחסדיהן של האחיות בנכר ולכן נשאר בגיטו. הוא הודיע לנו אחר כך שהדודה מרים ז"ל נפטרה בגיטו ונקברה בבית העלמין, אחרי המלחמה מצאתי את קברה והקימונו מצבה. הוא גם הודיע על מות אריה-לייבוש ז"ל, אחיה הבכור של לאה. גם על קברו הקימונו מצבה אחרי המלחמה.
מה קרה לצינמון עצמו, לגיסתנו רוזה ובתם חנה'לה אנו לא יודעים. אחרי המלחמה לא מצאנו אותם.

כשאסתר עם האחות והתינוק הגיעו אלינו לוארשה, עברנו לגור כולנו לחדר גדול יותר, אצל משפחה ברח' בליצוב. פה גרנו, 5 נפשות בחדר אחד, אבל די מרווח. הנשים בישלו במטבח המשותף עם בעלת הדירה ואני הייתי המפרנס, במידה ויכולתי לפרנס את כולם. קבלתי משרה בקהילה היהודית, משרה זמנית לחודשיים, שלשה. אחר כך התפרנסתי מתווך. פגשתי בוארשה קרובי משפחה, את הדוד אלעזר זיכלין עם משפחתו מוולוצלבק, אשר ברחו משם בגלל הרדיפות והגזירות הקשות, אחת הבנות, טובה־קה שמה, בחורה בעלת יזמה מסחרית, בישלה סבון בעזרת שותף, גם הוא מוולוצלבק. הם יצרו את הסבון מחמאה, כי היה קשה להשיג שומן אחר. בעזרת אחותה של לאה, בילה, מצאתי קונה לסבון והוא היה מוכן לקנות כל כמות שהשגתי. לכן הלכתי כל יום מרחק רב, לקצהו השני של הגיטו והבאתי לקונה שלי את הסבון במזוודה.

כמו בלודז', כך גם בוארשה, דרשו השלטונות פועלים יהודים לעבודות שונות. גם אני קבלתי פעם אחת צוו התיצבות. ממקום ההתיצבות שלחו אותנו, טור ארוך, לשדה תעופה אוקנצ'ה. בין הסדרנים הרבים, שהיו מתוך אנשי משטרת הגיטו היהודית, היה בן-עיר אחד שלי, מפלוצק. שמו היה איזנברג. היהודים לא ציתו לסדרנים ואפילו לעגו להם וטענו שהם משרתים את אדוניהם הגרמנים. הדבר נחרת היטב בזכרוני ושימש לי אות אזהרה שלא אהיה אף פעם סדרן או מנהל עבודה ולא אדרוש מאחרים שיעבדו וישרתו את הגרמנים.

חוץ מהפועלים הארעיים, דרשו גם הגרמנים מראשי הקהילה פועלים קבועים למחנות עבודה אשר בסביבת לובלין. ראשית כל הודיעו אנשי הקהילה שחובת כל הצעירים החל מגיל 18, אשר אינם בעלי משפחה, להתייצב למען משלוח למחנות עבודה. יצחק, אחיה הצעיר של לאה , הסתובב בגיטו באפס מעשה, כמו רבים מחבריו. תחילה הוא הסתתר והתחמק אבל בסוף נשלח למחנה עבודה.

הגיע הקיץ. קיץ 1940. הגרמנים נחלו נצחונות. נצחונות בלתי משוערים. אחרי כיבוש נורבגיה, באביב, בא הכיבוש הגדול. בלגיה, הולנד וצרפת. הכל כמעט במכה אחת, במשך שבועות מעטים. לא הואילו הביצורים לאורך הגבול הצרפתי, קו מג'ינו המפורסם; לא הואיל קורפוס המשלוח הבריטי אשר חנה בצרפת. חיל האויר הנאצי על טייסיו-צולליו הרבים, שזרעו הרס בערים השקטות של ארצות השפלה וצרפת הצפונית, הכין הקרקע לפלישת הטנקים הגרמניים, את צבא הרגלים ואת חילות המצב. הפירר הנאצי זעק משמחת הנצחון, נופף את הזרועות בתנועות היסטריות והעם הריע בשכרון הנצחון.

אנחנו ישבנו בערבים מסוגרים, החל מהשעה 7, כשהשמש עודנה בשמים. אסור היה לצאת מהבית. ישבנו על הגזוזטרה של השכנים והבטנו על הרחובות הריקים מאדם. מה יהיה גורלנו? המצב בגיטו נעשה רע יותר מחודש לחודש. הרעב הציק לנו לא מעט. בגיטו רעבו המונים. יהודים מכרו לפולנים את רכושם הדל תמורת כמויות קטנות של מזון. היו חולים רבים, מגפת טיפוס הבהרות. בכניסה לגיטו היו שלטים המזהירים את החיילים הגרמנים מפני מגפות.

Achtung Seuchengebit ! Eintritt fuer deutsche Soldaten verboten !

בערבים ישבנו על הגזוזטרה של שכנים, ידידים מלודז׳ ושוחחנו. הנושאים היו המצב הפוליטי ומצוקת המזון. הם היו קומוניססים לשעבר. אחרי מה שקרה, כשהסובייטים חתמו על חוזה ידידות עם גרמניה הנאצית, התאכזבו קשות.

מפלוצק קבלנו מכתבים מעודדים יותר. תחילה, אחרי פלישת הנאצים, היו רדיפות וגזירות קשות, אפילו פרעות ביהודים, אולם בחדשים האחרונים השתפר המצב כשרוב היהודים עבדו עבודות כפיה אבל בתשלום, לא היתה מצוקת מזון כמו בוארשה, לא היה שוק שחור ואפשר היה להשיג מזון במחירים סבירים. מה גם שההורים ישבו בדירתם ומכרו מדי פעם חלק ממלאי הסחורות שנשאר להם מהחנות הסגורה. כל החנויות היהודיות היו סגורות כמו בלודז׳, ובוארשה? בסוף הקיץ הקימו השלטונות ברחובות הרובע היהודי חומות, באמצע רחובות מסויימים. עד מהרה נודע, כי עומדים לסגור את הגיטו, אין יוצא ואין בא, כמו בלודז׳. מאחותי לילי מפלוצק קבלנו מכתבים והיא הציעה לנו לעבור לפלוצק. לאה התנגדה תחילה, אמרה שקשה לה לעזוב את האם ואת שלוש האחיות על משפחותיהן, אולם האחיות הפצירו בה שנסע. הרי עצם היותנו בוארשה, לא מוסיף להן כלום ולנו אולי יהיה טוב יותר בפלוצק. אני נפגשתי עם מספר אנשים, אשר נמלטו מפלוצק לפני כשנה ועתה רצו לחזור ולהצטרף למשפחותיהם. אבל איך להגיע? אחד מהם קבל מכתב מפלוצק ובו הודיעו על כתובת של מדריך, מבריח גבולות, אשר עזר לקבוצה אחת להגיע מוארשה לפלוצק. ברכבת אסור היה ליהודים לנסוע. ובכבישים? היה גבול בין השטחים הפולנים כביכול, ובין השטחים שסופחו למדינה הגרמנית. באנו בדברים עם המדריך, יהודי פשוט ובבקר אחד נסענו, קבוצה של 10 איש בחשמלית אל מחוץ לעיר, משם המשכנו ברכבת קטנה, צרת-מסילות, בה הגענו לעיירה יבלונה-לגיונובו ומשם המשכנו לצעוד בשדות ובחורשות לעבר הגבול כשהמדריך בראש הקבוצה. אי פה אי שם ראינו זוגות, חוליות של מבריחים פולנים אשר צעדו לכיוון הגבול או ממנו.

היה לנו מזל ביש. תפס אותנו משמר גבול גרמני. הם חשבו אותנו למבריחים וחיפשו בחפצים שלנו. לקחו מאתנו חפצים שונים, המדריך נתן להם שוחד והם עזבו אותנו לנפשנו.
עוד משמר גרמני אחד תפס אותנו יותר מאוחר, הביא אותנו לתחנתו. שוב חיפוש, יותר מדוייק, החזיקו אותנו זמן מה אבל בסוף שחררו אחרי שידוליו של המדריך ושוחד שניתן להם.
כך הצלחנו להגיע אחרי שעות הליכה לנהר אשר על הגבול. היו פה מבריחים על סירה קטנה, שלמנו להם יפה ושטנו לעבר השני. על הגבעות ממול היה שוב משמר גרמני והם ירו לעברנו. המרחק לא היה קטן והכדורים פגעו במים ואנחנו בסירה כשנפשנו בכפנו. הגענו לחוף, התפזרנו בשורה ארוכה ורצנו קדימה במדרון, כשהגרמנים ממשיכים לירות לעברנו, אבל הצוקים על המדרון היו לנו למחסה. הגענו עייפים וסחוטים לביתו של איכר, ושם הסתתרנו בגורן ונחנו מעט. המדריך שלם מכספנו לאכר וזה הסכים להסיע אותנו בעגלת-סוסים לעבר העיירה פלונסק. המדריך לא המשיך איתנו. לפלונסק הגענו בין השמשות. העגלה עצרה במבואות העיר, ליד בית הקברות. היה חודש תשרי, עשרת ימי תשובה. בבית העלמין היו כמה יהודים. עד כאן לא ענדנו שום טלאי על בגדינו; הרי חל איסור נסיעות

ליהודים. בכיסינו החזקנו טלאי צהוב, אשר המדריך אמר לנו להכין בעודנו בוורשה. תפרנו טלאי צהוב, משולש די גדול,על הגב ומשולש יותר קטן על החזה מצד ימין.

מה עלוב היה המראה. יהודים מסתתרים בבית הקברות ותופרים אחד לרעהו טלאי צהוב לבגדיהם. משום מה הזכיר לי זה את הסצינות במחזהו של פרץ "לילה בשוק הישן". כשיצאנו את בית העלמין נתקלנו במאפיה יהודית וכאן קנינו לחם. לחם לבן, טרי, ריחני ובמחיר סביר. זה שנה כמעט שכבר לא ראינו לחם טוב כזה. בעיירה מצאנו עגלון וזה הסכים להסיענו בחשכת הלילה לפלוצק. הגענו שמה עם השחר. העיר היתה רדומה, נקיה, אין איש ברחובות. היה לנו מזל שלא נתקלנו בזקיפים גרמנים. ירדנו מהעגלה בפרברי העיר והלכנו לעבר האזור היהודי. היתה לי הרגשה מוזרה. הנה העיר, בה נולדתי וגדלתי, נמצאת עתה בידי כובשים זרים ואנחנו צריכים להתגנב אליה כפושעים.

פרק ו': הגירוש מפלוצק

בבית הורי היתה השמחה רבה כשהגענו. השכנים ברכו אותנו ואת הורי. שאלו שאלות אין ספור. חוץ מההורים והאחיות היה בבית הסבא יצחק, אבי אמי. הוא גורש מביתו, בו גר יותר מ-40 שנה. הוא גורש לתוך הגיטו. הסבא היה אז כבן 90. הגיטו בפלוצק לא היה מגודר, אבל היה אסור לצאת ממנו. רק היהודים שעבדו מחוץ לגיטו, מצויידים באישורים מתאימים, עזבו אותו כל בקר בדרך למקום עבודתם. היה קל להשיג עבודה. ראשית כל דאגו הורי שנקבל תעודות-זהות מהשלטון המקומי, קֶנקַרטה. התעודות הפולניות לא היו כאן בתוקף, קבלנו אותן רק כעבור שבועות אחדים. הנאצים הסבו את השם פלוצק לשְרֶטרסבורג על שם מושל העיר מימי הכיבוש במלחמת העולם הראשונה. הגרמנים שלטו בעיר ביד ברזל ובאכזריות, ציוו על כל היהודים לגזוז את הזקנים, אפילו על הקשיקים. היתה חובה לברך את כל גרמני במדים בהסרת הכובע ועוד גזרות משונות ומשפילות אחרות. לעתים קרובות היו חגיגות ויובלות גרמניים וכל העיר היתה מקושטת בים של דגלים נאציים. בתי הספר היהודיים והפולניים היו סגורים. בערב היה אסור לצאת לרחוב. בין הגרמנים הרבים, שבאו העירה מפרוסיה המזרחית ותפסו את בתי העסק הגדולים, היו שתי משפחות שהתייחסו טוב ליהודים. עשו זאת בחשאי, אחת מהן, משפחת סושַאל, עסקה בשיפוץ דירות ובתים. כל בעלי המלאכה, צַבעים וכו' היו יהודים. הם שיבחו מאד את היחס של סושאל הזקן ובנו. בהמלצת אחד הפועלים, שמואל זילברברג, אחיו של ישראל, אשר גר עתה ברחובות, נתקבלתי אצל הקבלן הזה כמנהל חשבונות וקופאי. המשרד היה בתוך דירתם, דירת רופא השיניים היהודי שגורש משם לגיטו. כל בוקר עזבתי את הגיטו כשאישור מקום העבודה בכיסי והלכתי למשרד. העבודה היתה מעטה והשתלטתי עליה בקלות. הם היו מרוצים מאד שהשיגו מישהו לעבודה משרדית, אשר עד כה עשו אותה עצמם, בערבים. הנשים בדירה התייחסו אלי טוב מאד, הגישו לי כמה פעמים במשך היום תה וכיבוד ושאלו על החיים בגיטו. באופן גלוי הביעו את אי-שביעת רצונן מהסידורים הנאציים.

המשפחה הזאת היתה יוצאת דופן. מסביב השתוללו הנאצים ברדיפותיהם נגד היהודים. בפלוצק שכן רגימנט צבא ס.ס. הידוע לשימצה. הם תפסו את רוב בניני בתי ספר. צבא ס.ס. היה נאמן על המפלגה הנאצית ואנשיו השתדלו תמיד להוכיח את נאמנותם לעקרונות הנאציים ולכן הצטיינו באכזריותם. הם התעללו לעיתים קרובות ביהודים שנשלחו ע"י היודֶנרַאט (מועצת היהודים ממונה ע"י השלטונות) לעבודות במעונם. פעם אחת פצעו יהודי, כשחתכו את צלב הקרס בסכיני גלוח בבשרו, פעם אחרת סגרו יהודי בארגז וזרקו את הארגז מהמדרגות לרחוב.
מהעיירות סביב פלוצק גירשו את היהודים לתוך הגיטו בפלוצק ובעתון המקומי דיווחו בגאוה ראשי העיר שעיירתם היא "יודנריין". הנאצים רדפו גם את הפולנים ובאמצע החורף ארגנו גירוש פולנים. נתנו להם שהות של שעתיים לארוז את החפצים ואספו אותם על מטלטליהם למשאיות והסיעו ל"גנרל-גוברנמנט". אשתו של סושאל הצעיר עמדה לפני החלון, הביטה על המשאיות. בחוץ שרר כפור עז. היה חודש פברואר. "ככה" אמרה "יובילו גם אותנו בבוא הזמן, כשהתבוסה תהיה מנת חלקנו".
היהודים היו חרדים לגורלם. היו שמועות שהגרמנים יגרשו את כל היהודים מחבל פלוצק שצורף ל"רייך",

היה זה עתה חבל פרוסיה-מזרחית-דרומית ומושב המושל, גאולייטר ברטולד קוך היה בעיר צ'כנוב, עתה צ'כנאו. הקבלנים, אשר העסיקו פועלים יהודים, השתדלו אצל השלטונות הנאצים לבל יגורשו היהודים. הם טענו שלא יסכימו לגירושם והיהודים יכולים לסמוך עליהם. אבל שתדלנותם לא הואילה. באחד הערבים נכנסו חיילים שכורים בטעות לבית יהודי, בנין ישן. אחד מהם מעד, נפל מהמדרגות והגלו נקעה. למפקדיו סיפר כנראה שהיהודים זרקו אותו מהמדרגות. תיכף באה התגובה. אנשי ס.ס. עצרו את הגברים מהבית הזה ונוסף לאלה עוד יהודים שבמקרה פגשו ברחוב, בסך הכל מספרם 25 ושלחו אותם למקום בלתי ידוע. אנשי היודנראט ניסו להתענין בגורלם ואז עצרו גם אחד מהיודנראט.

היו שמועות שאחרי גירוש חלק מהאוכלוסיה הפולנית, יבוא גירוש היהודים. האם יגרשו את כל היהודים או חלקם? אף אחד לא ידע. אנשים הכינו תרמילי גב. תפרו אותם מבגדים משומשים. הרי אי אפשר לקחת את כל הבגדים הנחוצים בתרמיל אחד. אולי ללבוש על הגוף מספר חליפות לבנים ולקחת לתוך התרמיל שני סדינים וציפות. המגורשים ממקומות אחרים נשלחו לגנרלגוברנמנט, לשטחים הפולנים, שם השתולל השוק השחור, המחירים הרקיעו שחקים. ממה יתפרנסו שם המוני הפליטים, אם אין שם מקורות פרנסה ליהודים המקומיים? אם היו למישהו מבעות זהב או תכשיטים אחרים תפר אותן לתוך בגדיו , כדי שהנאצים לא ישדדו אותן, אפשר יהיה למכור את העדיים לפולנים ולקנות פת לחם. היו אצלנו בבית מעילי פרווה. הגרמנים שדדו את רוב הפרוות מהיהודים. מה לעשות? אחותי מסרה את המעיל שלה למשפחה פולנית ממוצא רוסי. אלה נחשבו ע"י הנאצים כמיעוט אוהד את השלטון הגרמני. גם הורי החביאו את הפרוות אצל פולנים ועוד חפצים יקרים אחרים. במרתף החביאו בתוך האדמה פמוטי-כסף לשבת, גביעי-כסף ועוד חפצים. גם אחרים החביאו חפצים יקרי ערך בתקווה שנחזור הביתה. הביתה? זה הבית בו נולדתי וגדלתי, אני, אחי ואחיותי, אמא ואבא שלנו אהבו את הבית וטיפחו אותו. איך אפשר לצאת מהבית, לא לסגור אותו ולהפקירו? למי? להשאיר את הריהוט, את המצעים, את הספרים על המדפים ואת האלבומים עם תמונות הילדים היקרים במגירות ואת תמונות ההורים על הקירות? שמרנו על כל דבר ודבר בבית כעל נכס והנה אפשר הכל להזניח ולהרוס? לא יכולנו לעשות זאת.

לילה אחדשל חודש מרס פרצו קלגסי ס.ס. לבתי היהודים בקטע של הרחוב שלנו וברחובות סמוכים וגירשו את כל תושביו לרחוב. עשו זאת בגסות ובאכזריות. עם עלות השחר עמדו כל היהודים מהאזור ההוא במרכז הרחוב שרוקה, הרחוב הרחב, שורות שורות, גברים, נשים, זקנים וטף, בריאים וחולים, נכים וגוססים, שורות של 8 אנשים, טור ארוך וחיכו למשאיות אשר הסיעו אותם למחנה-מעבר דז'אלדובו.

זאת היתה ההתחלה. חשבנו שבלילה הבא יבוא תורנו ולכך לא פשטנו את בגדנו. מי שלא היה לבוש, לא הספיק לעשות זאת, גירשו החוצה ללא בגדים. כל אחד שכב על מיטתו בבגדיו כשתרמילו לידו. כך עברו ימים מספר ולילות של מריטת עצבים. תפרנו גם תרמילי-צד במקרה ולא ירשו לנו לקחת את תרמילי הגב. סבא, למרות גילו הגבוה, בן 93, היה ער לכל המתרחש. הוא אמר לא פעם שההיסטוריה חוזרת על עצמה והיו דברים מעולם, יהודים תמיד סבלו מפרעות, וידועות היטב מהתלמוד הגזירות והצרות מהם סבלו היהודים מהרומאים ומהביזנטים.

לילה אחדשמענו צעקות ויללות. "יודן ראוס", זעקו הקלגסים, פרצו את הדלתות בבעיטות מגפיהם המצוחצחים, הנחיתו מכות על היהודים המסכנים, על הנשים ואת הזקנים תפסו וזרקו החוצה לרחוב, לתוך הלילה. שם עמדו שוב חיות טרף אחרות, מקלות בידיהם וגירשו את המסכנים המבולבלים למקום הריכוז, לרחבת רחוב שרוקה, מרוב הבתים נשמעו צעקות ובכי של האנשים המוכים, של הזקנים שלא הספיקו לרוץ. תפסנו את הסבא שלנו תחת הזרועות ורצנו אתו.

עלה השחר והאיר את שורות הנרדפים. מי לא עמד בתוך השורות? כל תושבי העיר היהודים, גם הנכבדים, הרופאים, עורכי הדין, יושבי הראש של הארגונים השונים. כולם סחוטים, שבורים, מוראל ירוד. רוב הצעירים ברחו לרוסיה והשאירו את המשפחות תחת קורת הגג הבטוחה ועתה?...

הקלגסים ציוו להניח את תרמילי חגב על המדרכות, שורות, שורות. אמרו לנו שהתרמילים יובילו בנפרד. אחר כך חיפשו פרוות והפשיטו את בעליהן. היינו צמאים אבל אסרו עלינו להתפזר. עמדנו שעות. היו בינינו חלשים, חולים, אשר התמוטטו וישבו על הארץ. פקדו עלינו להרימם ולהחזיק בהם כשכולם עומדים. הגיעו מכוניות משא. רחוק מאחורינו בקצה הטורים. אנחנו עמדנו בראש הטורים סמוך לבתים מס' 12 ו-14, לפנינו בית-הכנסת ברחוב שרוקה, בו התפללתי בימי נעורי עם אבי, עכשיו הפכוהו הנאצים למחסן.

אנשי הס.ס. "העמיסו" את המטען האנושי על המשאיות. צעקות הנשים המוכות הגיעו אלינו ממרחק מאות מטרים. לאה בכתה והתלוננה: "לשם מה הבאת אותי לפלוצק, נטשתי בווארשה את אמי ואת אחיותי והנה אנו עומדים בגירוש אכזרי, כשסכנת רצח מרחפת מעל ראשינו. מה אשמים כל האנשים האלה? במה חטאו? עבור מה מענישים אותנו?".

עמדנו עוד שעות רבות וממרחקים היללות והצעקות. כנראה שלא היו לקלגסים משאיות במספר מספיק כדי להסיע את כולנו; ציוו עלינו להכנס לבתים הריקים, לידם עמדנו, הדירות היו ריקות מתושביהן אשר עזבו אותן בבקר. שכבנו עייפים וסחוטים על המיטות. שתינו מים מהברזים אבל לא יכולנו לאכול. הגיע הערב. ליל שבת. מעטים זכרו זאת. התעוררנו מוקדם עם עלות השחר. הסתכלתי ברחוב הריק מאדם. ממרחקים שמענו משאית בודדה. היא פנתה לרחוב שירוקה ועצרה רגע. רבים מאתנו הכירו את האנשים הרזים והמפוחדים שישבו על המשאית, היו אלה 25 בני הערובה, שנעצרו לפני שבועות מעטים. אחר כך נודע לנו שהסיעו אותם לבית הקברות, ציוו על אנשי היודנראט לכרות קבר אחים ורצחו את בני הערובה ביריות.

הופיעו הקלגסים של ליל אמש ופקדו עלינו שוב לעמוד במרכז הרחוב שורות, שורות. פתאום נזכר סבא ששכח בתוך הבית שעזבנו זה עתה את הטלית, תפילין וגם שקית של עפר מארץ הקודש. את העפר רכש לפני שנים מיהודי גולה ושמר אותו כבבת-עין וציווה על בני-ביתו שישימו אותו תחת ראשו כשתגיע שעתו למות. פנינו לאחד הקלגסים שיאפשר לנו לקחת את הטלית עם השקית מהבית העזוב, אבל הלז סירב והגיב בגסות. חזרה התמונה של אתמול. משאיות רבות והעליה על כל משאית מלווה במכות וצעקות. שני קלגסים עמדו בקצה המשאית כשמקלות בידיהם והיכו את העולים, רדפו אחריהם, כך שאלה הצטופפו ובאופן כזה השיגו את מטרתם הנפשעת:

העמיסו פי שניים מהאפשרי. כשסגרו את הדופן האחורי של המשאית, הצפיפות היתה כל כך איומה, שקשה היה לנשום. כשהמשאית זזה, החזיק אחד, אחד ברעהו לבל יפלו הקיצוניים החוצה מעבר לדפנות. הסבא עמד במקרה ליד אחותי לילי, היאחמכה בו בכל כוחותיה והוא נתלה בה לבל יפול על הרצפה וידרס. בקושי התקרבנו אליו ועזרנו לו. חשבנו בבקר שסבא יסרב לנסוע בשבת, אבל הוא אמר שפיקוח נפש דוחה שבת והרי הקלגסים בלי ספק יהרגו אותו אם יסרב.

הגענו לדז'לדוצן (זוֹלדָאו) עייפים ותשושים. את העיירה הכרתי היטב מימי שרות-חובה בצבא הפולני. המשאית שלנו עוברת על פני העיירה ועוצרת לפני הקסרקטין, בו עשיתי את השרות במשך שנה וחצי. הנאצים הפכו אותן למחנה-מעבר. בבנין עצמו חנתה משטרת המחנה ובמגרש האימונים הקימו צריפים למעננו. הקלגסים, מצויידים במקלות עשו לנו קבלת פנים כשהנחיתו עלינו מכות נמרצות כשגורשנו מהמשאית אל פנים המחנה תוך ריצה קללות, גידופים וצעקות בפיותיהם הטמאים. במחנה פגשנו מאחורי גדר-תיל ביהודים מפלוצק אשר גורשו הנה בשלב הקודם, לפני ימים אחדים. הם אמרו לנו שכל יום יוצאת מהמחנה רכבת מלאה יהודים לכיוון הגנרלגוברנמנט, מקום "ההתישבות החדשה", זו היתה תחילת שנת 1941, לפני שנתקבלה ההחלטה על הפתרון הסופי.

למחרת-בבקר ערכו לנו במחנה מסדר. הודיעו לנו שעלינו למסור כל דברי ערך. כסף, דברי-זהב וכסף ותכשיטים. מי שלא ימסור, צפוי לו עונש מוות. הם אמרו שידועים להם כל המחבואים שלנו, בבגדים ובנעליים וייערכו חיפושים. היו כאלה שרוחם נשברה, פרמו את התפרים ומסרו את התכשיטים. אנחנו החלטנו לא למסור שום דבר, שהרי מה ערך לחיינו אם לא תהיה לנו אף פרוסה לפת לחם הראשונה במקום גירושנו. המחירים והתנאים הכלכליים באזור הפולני, היו ידועים לי היטב מתקופת וארשה.

עברנו את המשרד, שם רשמו אותנו. ממנו שדדו את שעון הכיס, שמצאו בכיסי ועוד נתנו לי מכות כשעניתי שאינני יודע אם הוא עשוי כסף. אצל הנשים לא ערכו חיפוש וכך עברנו אל תוך המחנה המיועד למשלוח. בצריפים שכבנו על הרצפה, מזרונים לא היו. הצפיפות היתה איומה. כשכולם שכבו ללינת לילה, אי אפשר היה לעבור. פעמיים ביום נתנו מרק גריסים ופת לחם. בבקר היה קפה שחור. גרועים מזה היו התנאים הסניטריים. הם חפרו ליד גדר-התיל שתי שוחות מקבילות, מעליהן מתקן של קרשים לישיבה. בשוחה הראשונה עשו את צרכיהם הגברים ובשוחה השניה הנשים, הכל לאור היום ובלילה לאור הזרקורים בגלוי, בלי גדרות, כשזקיף גרמני עומד על המגדל ושומר על המחנה. היו אנשים מכובדים, אשר התאפקו ולא יכלו לגשת לזוועה הזאת. הם אפילו הפסיקו לאכול.

אחרי ימים אחדים של עינויים במחנה דז'לדובו, הודיעו לנו שעלינו להתכונן לנסיעה. מסילת הברזל היתה סמוך למחנה וראינו אותה מאחורי הגדרות. עמדנו כאלף איש יחזיר יחיר יחיבינו. לשיר, פקדו עלינו, אף אחד לא פתח את הפה. אחרי שאיימו ברובים האוטומטים שבידיהם, פתחו אחדים בשירת "עיירתי בלז" ולהם הצטרף כל הטור. עמדנו שעה ארוכה. הגיעה הרכבת, עלינו עליה ופתאום שריקה

ארוכה ופקודה "לרדת מהרכבת", הסתבר שהגיעו קצינים אחדים, כנראה בכירים ואולי מבקרים. הם רצו לצלם אותנו. שוב שריקה, צעקות וגידופים, לעלות מהר והקצינים מצלמים אותנו להנאתם.

נשמנו לרווחה כשהרכבת זזה ועזבנו את המקום הארור הזה. נסענו בקרונות רגילים, הפעם לא בקרונות משא, אבל הנסיעה התמשכה זמן רב, שעות ארוכות, חיכינו בצמתים והגענו לתחנת קונסקה, בסביבת רדום, רק בשעות הבקר.

בעיר קונסקה היו עדיין יהודים מקומיים והם לא היו כל כך שמחים לבואנו. היו להם די עניים משלהם והנה מכבדים אותם במשלוח של כאלף פליטים חסרי כל. ירדנו מהרכבת וצעדנו בתהלוכה ארוכה, תשושים ועייפים, כשבגדינו כבר בלויים ומלוכלכים. היהודים המקומיים עמדו על המדרכות, התבוננו בנו ודמעות בעיניהם. כמה עלובים היינו! הכניסו אותנו לבנין בית ספר. ישבנו על הרצפה. אנשי היודנראט התרוצצו הנה והנה. הביאו לנו קפה ולחם. נזכרתי שלדוד שלי מלודז', דרפנר היו ידידים בעיירה הזו, סוחרים עשירים. נזכרתי בשם אחד, עזריאל וינטרוב, ואכן הוא היה בין אנשי היודנראט. הוא הזמין אותנו לביתו לשעה קלה, שם התרחצנו ונחנו. את האחיות הזמינה משפחת מינץ, משפחה ידועה בקונסקה. את ההכרה עם משפחת מינץ עשה לנו הבן של עזריאל וינטרוב. מוינטראוב נודע לנו שקונסקה היא רק תחנת מעבר שלנו והמשלוח יפוצל לקבוצות, אשר יחולקו בין העיירות הסמוכות. הוא ידאג שאנחנו נגיע למקום טוב, שם יקלטו אותנו אנשי העיירה.

פרק ז': בשדות מלך אביון

(מלך אביון'ס גיסער)

בעגלה כפרית רתומה לסוס הגענו למקום גלותנו, לכפר גדול אשר שמו ג'ילניוב. הכפר נמצא באמצע הדרך משני צידי הכביש, המוביל מהעיירה אופוצ'נו לעיירה פשיסוכה. רוב בתי הכפר היו בנויים לבנים, הקירות מטוייחים ומסוידים בצבע לבן או תכלת בהיר והגגות מכוסים ברעפים ~~לבנים~~ אדומים. הבתים היו קטנים אבל נקיים. גם החצרות היו קטנות, רפתות גדולות לא היו, פרה אחת או שתיים ברפת. באמצע הכפר עמדה כנסיה, דואר, מספרה, תחנת משטרה, שלוש חנויותמכלת ושתי מאפיות. הסביבה היתה דלה מאד. הקרקע-חול. לא הניבה חיטה. שיפון אפשר היה לגדל בקושי, אחרי שיפור הקרקע בזבל ירוק, לובין בפולנית. הלובין או הלופינה העשיר את הקרקע בחנקן. ירקות לא גידלו החקלאים הזעירים הללו, כי האדמה היתה דלה מדי. שדות „המלך האביון". הכינוי הזה היה ידוע בפולקלור היהודי.

למקום הזה נשלחה הקבוצה שלנו, שמנתה 70 נפשות, כ-15 משפחות. הקהילה היהודית בכפר מנתה כ-20 משפחות ואכן חילקו אותנו כמעט בין כל המשפחות. אותנו קלטה משפחת וולף פייפר, המכונה וולווה. הם היו בעלי מאפיה וחנות מכלת. הכל בממדים קטנים, כפריים. הם שיכנו אותנו בחדר קטן בעליית גג. חדר קטן אבל נקי. סבא לא יכול לעלות במדרגות, דמויות סולם, לכן נשאר אצלם למטה, בחדר המיטות. סבא היה תשוש מהדרך, מהמחנה ומכל התלאות ושכב חודשים אחדים במיטה.

רוב היהודים בכפר עסקו בסנדלרות. הכפריים באזור הזה נעלו מגפיים גבוהים כמעט כל השנה, גם בקיץ. גם הנשים היו במגפיים, הפולנים, שהיו רובם בעלי אדמות, עסקו רובם גם כן במלאכה, כי האדמה לא הניבה יבולים גדולים. הם ~~עשו~~ ייצרו עגלות כפריות, היו כאלה שעשו רק גלגלים, אחרים עשו חלקים אחרים ושוב אחרים הרכיבו את העגלות. הם נסעו עם התוצרת שלהם לשווקים בעיירות סמוכות. בגילניוב לא היה שוק.

כאמור היתה בכפר תחנת משטרה פולנית ובה מפקד ושני שוטרים. השוטרים ניצלו את היחס העויין של הנאצים ליהודים וסחטו מהיהודים בלי הרף דברים שונים. תמיד היו צמאים למשקה חריף. צבא גרמני לא היה בסביבה והצרות היו מצד השוטרים הפולנים.

היה אביב. הרוח הנעימה הביאה ריחות רעננים מהשדות. התאוששנו קצת מהתלאות, אבל היינו... רעבים. ממש רעבים ללחם. והלחם היה יקר. חלק מהתכשיטים מכרנו ואכלנו בצמצום. לא היו לנו שום סיכויים לקבלת עבודה או תעסוקה כלשהיא. אותו דבר היה אצל הפליטים האחרים. תחילה אכלנו ארוחות חמות במטבח המשותף, אשר נוסד בעזרת הקהילה המקומית ובעזרת הקהילה מאופוצ'נו אשר קבלה סיוע מהג'וינט. כעבור שבועות אחדים נסגר המטבח מחוסר אמצעים. משפחת פייפר היתה משפחה ברוכת בנים, שלושה מהם רווקים ובת אחת רווקה. הם התידדו אתנו וראו במצוקתנו. שאלנו אותם מה

הם יכולים להציע לנו. היו לנו עוד שניים או שלשה תכשיטים ומה הלאה? הם יעצו לנו למכור אותם בעיירה ובכסף שנקבל לקנות בדים בעיר פיוטרקוב. פיוטרקוב היתה סמוכה לגבול של אזור לודז' שסופח לגרמניה. הם סיפרו שפולנים מבריחים בדים מלודז' לפיוטרקוב ואם נצליח להביא משם בדים, נוכל להרויח יפה ולהתפרנס מזה. לאה קפצה על התכנית הזאת, אמרה שיש לה מכרים-סוחרים בפיוטרקוב, מה גם ששמעה שהמעביד שלה לשעבר, עקר עם משפחתו מלודז' לפיוטרקוב. ואכן לאה נסעה בעגלה לאופוצ'נו, שם חיפשה תחבורה לסוליוב אולם לא השיגה תחבורה. לאה לא נואשה והלכה רגלי עשרות קילומטרים מאופוצ'נו לסוליוב, משם המשיכה ברכבת קטנה צרת-מסילה, לפיוטרקוב. מצאה שם את משפחת מרקוביץ, אצלם עבדה כפקידה לפני המלחמה, התאוששה ונחתה אצלם מהדרך. הם היו שמחים לראותה ועזרו לה לקנות בדים. בדים פשוטים וזולים, סחורה שהיתה מבוקשת מאד בכפרים. אחרי ימים אחדים שבה אלינו עם הבדים. מכרנו אותם מהר, בלי בעיות והרווחנו יפה. עכשיו, אמרתי, כשאת הצלחת לקשור קשרים ולמצוא מקור הסחורה, אני אסע לקניות.

אמנם לגבר היה מסוכן יותר להיות בדרכים, שמא יתגלה כיהודי ויימסר לידי המשטרה הגרמנית, אבל אני לא ויתרתי. נעלתי את המגפיים הישנים של סבא, לבשתי מעיל שלשת רבע בצבע שחור, דהוי על הגב, כמו שלבשו רוב הכפריים, ביד מטפחת אדומה ובה מעט לחם ויצאתי לדרך. אף אחד לא חשד בי שהנני יהודי. ליהודים היה אסור לצאת מתחום מגוריהם. הסרט עם המגן דויד הסתרתי בכיס. צעדתי בכביש מאופוצ'נו לסוליוב, עברתי כפרים, נשים נוצריות בירכו אותי בברכה הנוצרית "יהי מבורך ישו וכו'" עניתי להן והגעתי לפיוטרקוב. משפ' מרקוביץ קבלה אותי בסבר פנים יפות, קניתי בדים, אבל לא ארזתי את כולם בחבילה מפחד שמא המשטרה תחרים לי אותם, אלא עטפתי חלק מהבדים סביב החזה, הידקתי אותם בחגורה. על זה החולצה והמעיל. לפעמים נסעתי בטרמפים, בעגלות סוסים כפריות ופעם אחת נסעתי בטרמפ צבאי, במשאית גרמנית. בפיוטרקוב קניתי לי מצנפת בצבע כחול כהה, מצנפת אשר חובשים רוב הכפריים.

אחת לשבועיים נסעתי לפיוטרקוב. אני הייתי הספק ולאה ואחותי לילי היו המוכרות. תחילה בגילניוב עצמו ואחר כך, כשלא היו קונים, הלכו לכפרים סמוכים.

פעם אחת נטפלו אליהן בכפר סמוך נערים פולנים, איימו עליהן באולרים ודרשו מהן שימסרו להם את הבדים. הן יהודיות טענו וליהודים אסור לבוא לכפרים. המצב היה רציני אבל הן לא נכנעו, אחותי, מורה במקצועה, נזפה בהם על התנהגותם הבלתי נוצרית, שהרי הנוצרי ציווה על עזרה לזולת והם רוצים לשדוד שתי נשים חסרות מגן? הנערים התביישו ועזבו אותן לנפשן. חזרו מפוחדות מהסיור המסחרי ולא הרשיתי להן להמשיך במסחר מחוץ לגילניוב. מפקד המשטרה התחיל להתעניין במסחר המחתרתי שלנו ואיים שיודיע לגרמנים, אם לא נפסיק אותו.

מה לעשות הלאה? בעצת הבנים של משפ' פייפר, עשינו כעין בית קפה בעליית הגג שלנו. אפינו בעצמנו עוגות-גבינה ועשינו משקה קל, בירה שחורה מתוצרת בית. הפעם התחלנו במפקד המשטרה. הזמנו

אותו והאכלנו בעוגות ובבירה. הוא היה מרוצה. אחותי ארגנה כעין גן-ילדים בעליית הגג בשביל ילדים יהודים בגילים שונים, ילדי-גן וכיתות ראשונות של בית הספר. הילדים היו מרוצים וגם ההורים. שרו שירים פולניים ורקדו קצת. היא סיפרה להם סיפורים. ספרים לא היו. גם אני הייתי מורה. לימדתי שני נערים בגילים שונים, כל אחד בנפרד, קריאה עברית בסידור תפילה ותנ"ך. אולם מה עלוב היה שכר הלימוד! עבור תלמיד אחד קבלתי לכל השבוע קילוגרם אחד של גריסי-כוסמת ומהשני משהו דומה לזה. היתה לי עוד תלמידה והיא שלמה יפה. היתה זאת בעלת בית-קפה, פולניה, אשר למדה אצלי גרמנית. גם הרופאה הצטרפה אליה והיו לי שתי תלמידות. אחותי קבלה תלמידות נוצריות, אותן לימדה את תכנית בית הספר התיכון.

בתחילת מאי עברה בכביש המרכזי, החוצה את הכפר, שיירה ארוכה של משאיות צבאיות, עברו בלילה. בלילה הבא עברו שוב שיירות, משאיות עמוסות תחמושת וציוד צבאי אחר. אחרי השיירות הליליות, באו שיירות גם ביום וכך המה הכביש יום ולילה שיירות אינסופיות. פעם אחת עצרה שיירה לפנות ערב, מהמשאיות ירדו חיילים גרמנים ללינת לילה אצל התושבים הנוצרים. אחד מהם, שנשאל מה סיבת המסע הזה, אמר שבקרוב תפרוץ מלחמה נגד רוסיה. הדבר נשמע מוזר ומשונה, שהרי לפי העתונים שררה ידידות רבה בין רוסיה וגרמניה הנאצית. ב-22 ביוני 1941 פלש צבא גרמניה לרוסיה, בלי כל סיבה או התגרות כלשהיא. הרוסים היו מופתעים. הגרמנים קצרו נצחונות והתקדמו במהירות. Deutschland siegt àn allen Fronten. הסיסמא הזאת התנוססה מעל עמודי המודעות בערים ובכפרים. דיביזיות רוסיות נלקחו לשבי. שטחים עצומים נכבשו. האוכלוסיה האוקראינית היתה עויינת למשטר הסובייטי ובמקומות רבים נתקבלו הגרמנים בשמחה סמויה. לציר רומא-ברלין היו סיכויים להשתלט על אירופה כולה.

היינו מודאגים ומדוכאים. עד עתה שמחנו שחלק כה גדול מהנוער היהודי נמלט לשטחים שבשלטון הרוסי והנה גם שמה הגיע הרשע הנאצי. מה יהיה גורלו של הריכוז היהודי הגדול שם? מאז שגורשנו מפלוצק לא היה לנו שום קשר עם אלה מצד השני של הגבול.

רבים מהפלוצקאים התיאשו לגמרי. היו רעבים ולא היתה להם היזמה ואף לא הרצון ללחום למען הקיום. היו כאלה ששכבו ימים רבים במיטה ומתו מהתשישות. סבא היה חלש, אבל דעתו היתה צלולה. לקחנו אותו אלינו לחדר שבעליית-הגג ושם שכב או ישב במיטה וקם רק לארוחות. הלחם היה יקר ואכלנו לרוב מרק תפוחי אדמה עם חלב. אבא ואני הלכנו ליער הקרוב, היו יערות רבים בסביבה. הבאנו משם שקים מלאים איצטרובלים יבשים או ענפים יבשים ואלה שימשו כחומר הסקה לכיריים הקטנים, עליהם בישלה אמא כל בוקר סיר גדול של מרק תפוחי אדמה, מעט קמח בפנים או גריסים וחלב. את המרק אכלנו שלש פעמים ביום. לחם אכלנו רק בליל שבת. ככר לחם ל-7 איש. בשבת אכלנו חמין, תפוחי אדמה עם מעט בשר כבש. הבאנו מהיער אוכמניות, באיסוף האוכמניות השתתפו גם שתי האחיות. מצאנו שפע של אוכמניות. אכלנו אותן לשובע, מלאנו את הקיבה הרעבה. עצם האסיף היה בשביל כולנו חוויה. היער היה גדול, העצים גבוהים בעלי גזע ישר, האדמה מכוסה אזוב רך כמו שטיח מקיר לקיר, האויר הצונן הנעים לנו ביום שרב; כשקראנו אחד לזולתו ענה לנו היער בהדים. כמה טוב היה להשתטח על האזוב הירוק, לנשום נשימה עמוקה וחופשית, להביט גבוה, גבוה, אל צמרת העצים שכיסו את השמש הלוהטת, לא לחשוב

על מה שיהיה הלאה, ולשכוח את הצרות. לצידנו עמדו דליים מלאים אוכמניות. אמא הוסיפה אותן למרק. דליים אחדים מכרנו בעיירה הסמוכה, דזביצה. אחרי האוכמניות בא התור לפטריות ושוב, היה ביער שפע של פטריות, חלק ייבשנו לחורף והפטריות הפשוטות בשלנו במרק. היער סיפק לנו כל השנה חומר הסקה ובקיץ אף חלק של פרנסתנו.

באמצע הקיץ הופיע בג׳לניוב יהודי פלוצקאי בשם קוזה. הוא בא מגיטו וארשה כדי לקחת שמה אשה זקנה, גב׳ שטרן, אשר בניה ובנותיה גרו בגיטו, בקושי הכרנו את קוזה, הוא גידל שפם גדול כמנהג הנוצרים, שפם בלונדי ולא היה כלל דומה ליהודי. החלטתי גם אני לגדל שפם ואכן צמח לי שפם בלונדי והוסיף הרבה לחזותי ככפרי פולני, נוצרי.

קוזה סיפר לנו שהוא מצליח לצאת לעתים מהגיטו בתחפושתו, כפולני. הגיטו היה עתהסגור. פולנים מעטים נכנסים ויוצאים מהגיטו והוא ביניהם. החלטתי לנסוע אתו לגיטו וארשה. לאה ואני השארנו בתוך הגיטו שתי מזוודות עם כל הבגדים שלנו. הבגדים היו כמעט חדשים ונוכל למכור אותם פה ולהתפרנס. קוזה הבטיח לי שאוכל להצטרף אליו בפעם הבאה.

מצבו של סבא הורע. הוא חלה בשלשול עם דמום. קראנו לרופאה, אבל היא לא עזרה הרבה. במוצאי שבת נפח סבא את נשמתו. היה בהכרה מלאה כמעט עד הערב ואמר לנו שישתדל להחזיק מעמד עד צאת השבת וכך היה. בגילניוב לא היה בית-עלמין יהודי וקברנו את סבא בעיירה סמוכה דז׳ביצה; היתה שם חברה קדישא, היו פליטים מפלוצק והשתתפו כולם בלווייה. הקיץ התקרב לקיצו. היה זה כשבועיים לפני ראש השנה.

אחרי ראש השנה בא שוב קוזה מגיטו וארשה ואני הצטרפתי אליו. נסענו ברכבת כנוצרים, אף אחד לא שם לנו לב. ירדנו מהטראם בשער הגיטו, שם עמדו שומרים גרמניים. היו קבוצות יהודים שיצאו כל בקר לעבודה וחזרו לגיטו לפנות ערב. היו תעודות בידיהם. לנו לא היו תעודות. שמנו את הסרט עם מגן דויד על הזרוע. קוזה התקרב אל השומרים, נתן להם סיגריות והם עשו את "החסד" הגדול: נתנו לנו להצטרף לאחינו האומללים הכלואים בגיטו.

התמונה שראיתי ברחובות הגיטו היתה שונה מזה שראיתי לפני שנה, כשעזבנו את וארשה. אז היה הגיטו עדיין פתוח. הנאצים סגרו אותו בספטמבר או באוקטובר 1940. הרעב שלט בכיפה. על המדרכות ישבו אנשים וילדים רעבים ותשושים, רגליהם נפוחות, מכוסות בפצעים, אשר הרעב גרמן. הם הציגו את פצעיהם לראווה לעוברים ושבים, שמא מישהו ירחם עליהם. אולם אלה היו כבר אדישים. לכל אחד היו צרות ומצוקות. יום-יום ולילה-לילה נפטרו אנשים בתוך דירותיהם ממחלות שנגרמו מרעב ומצוקה. ברחובות, על המדרכות נפטרו אלה שהציגו תמול שלשום את פצעיהם, לא היה להם אפילו כוח וגם לא רצון להגיע לדירותיהם העלובות. אנשים מכרו את כל רכושם הדל לפולנים הנוצרים, שהגיעו כל יום במחתרת לתוך הגיטו וקנו הכל בזול ומכרו ביוקר מחוץ לגיטו. הספקת מזון מסודרת לגיטו הנצור

לא היתה קיימת כלל. מעט המזון שהגיע לגיטו מקורו היה בהברחות. היו בתים עם קירות גובלים לבתים מחוץ לגיטו. התושבים היהודים מצד אחד והפולנים מעבר השני באו בדברים, פרצו חורים בקירות והבריחו מזון במחירים מופקעים מאד. המבריחים משני הצדדים התעשרו בזמן קצר. הפירצה בקיר היתה מכוסה בארון רוב שעות היום וההברחה בוצעה שעות מעטות, כששומרים עומדים בחלונות. על האנשים שמזלם היה לגור בדירות אלה, אמרו בגיטו שאצלם הארון מנגן, Szafa gra, מביא להם עושר ורווחה. הפולנים הלשינו לעתים קרובות, אחרים סחטו מהיהודים דמי "לא יחרץ". היו פולנים שארבו ליהודים בזמן יציאת פולנים מהגיטו ומשהבחינו ביהודים ביניהם, סחטו מהם כספים. אלה היו כרישים האורבים לטרף.

אחותה של לאה, רגינה ובעלה ראובן עם 2 ילדיהם עזבו את הגיטו מזמן, תיכף אחרי סגירתו. הם שמו את נפשם בכפם, התחפשו כפולנים ונסעו לעיירה מרוחקת בדרום פולניה, לעיירה סנדומיז'. האח הצעיר יצחק, אשר היה במחנה עבודה סבל מאד מהתנאים הגרועים בו וברח עם חבריו ממנו. הוא הגיע לעיירה אופטוב, לא רחוק מסנדומיז, נקלט שם על ידי משפחת מרמורק, בעלת מאפיה והתחתן עם אחת הבנות. מצב הכלכלי של המשפחה היה טוב ויצחק התאושש אחרי התלאות הקשות.

בווארשה נשארו רק 2 אחיותיה של לאה. בילה עם בתה הקטנה ינקה ואסתר עם התינוק אברהם והחותנת, אמה של לאה. אסתר עבדה מטעם הקהילה היהודית כתופרת בבית מלאכה גדול, אבל שכר העבודה בקושי הספיק לפרנסת שלשתן. מצבה של בילה היה טוב יותר. באמצעות הבן של משפ' קולסקי, אצלה היא גרה, קבלה בילה תמיכה מבעלה בארגנטינה. בעלה של אסתר היה בגיטו לודז' ומצבו שם היה רע כמו של אשתו בגיטו וארשה. בזמן שהותי בגיטו, ישנתי אצל הדודים שלי, הזיכלינים, הוריו של מכאל זיכלין. היתה להם דירה מרווחת ברח' סוורדה או צ'פלה, דומני. את הארוחות הדלות בישלו הבנות טובה'קה ובלומה בלילות על כירי הגאז המרכזי. במשך היום היה הלחץ של הגאז חלש מדי, לכן בישלו בלילה וישנו בבקר עד הצהריים. הדוד לא יצא לרחוב כלל וכלל מפחד הגרמנים וצעד בתוך הדירה שעות על גבי שעות.

למרות האיסור על כניסת גרמנים לגיטו, איסור מטעה שלטונות הצבא מפחד הדבקה במגפות, הסתובבו בגיטו קבוצות קצינים גרמנים כשמצלמות בידיהם וצלמו את היהודים המסכנים. היו גם חיילים ושוטרים גרמנים שנכנסו לגיטו בתפקיד, לקחת תוצרת מבתי-מלאכה יהודים או לשדוד פסנתרים ורהיטים מבתי יהודים. לעזרתם השתמשו במשטרת הגיטו, אלה מכרו את נפשם לשטן. האמינו שבאופן כזה יצילו את עצמם מכליון.

החפצים שלי ושל לאה היו אצל יולק, אחיו של ראובן. ארזתי 2 חבילות ושלחתי בדואר לכתובת של פולני בגולניוב שאשתו היתה מיודדת עם אחותי לילי. את החבילות שלחתי באופן מחתרתי באמצעות דוור פולני שהביא לעתים קרובות מכתבים לגיסתי בילה. חלק מהבגדים לבשתי על גופי ויצאתי מהגיטו בטראם אשר מסלולו עבר את הגיטו. הטראם האיט אבל לא עצר ואפשר היה לקפוץ לתוכו. רבים מהפולנים נכנסו בבקר באופן כזה לגיטו למסחר מחתרתי ועזבו אותו אחרי הצהריים. כמובן, שמחוץ לכרטיס הרגיל, שלמתי שוחד לכרטיסן ולנוהג הטראם.

נסעתי לסנדומיז' וביקרתי את רגינה ומשפחתה. מצבם לא היה טוב. היו להם עוד קצת חסכונות אבל אלה אזלו לאט והדאגה ליום מחר היתה ניכרת על פניהם. ביקרתי גם את יצחק שהיה בעיירה אופטוב, אצל משפחת מרמורק. יצחק היה נראה טוב, נינוח ושבע. אחרי חודשים רבים של מצוקה, מאז גורשנו מפלוצק, אכלתי פה לשובע. ארוחות מלאות וטעימות ובשפע. הצטערתי שלאה איננה אתי, גם היא היתה יכולה להינות מהשפע ולו גם ליום אחד. היה זה יום אחד לפני ערב יום הכיפורים, יצחק ליווה אותי לרכבת וחזרתי לגילניוב, לצום יום הכיפורים.

בבית מסרתי ללאה ולכולם את הדו"ח המעיק מהחיים העלובים בגיטו וארשה, סיפרתי להם שמכרתי את כל אוסף הבולים, שאספתי בימי הנעורים, בסכום כסף שהספיק בקושי לקניית ככר לחם כיבר במשקל של קילו. לאה וכולם שמחו שחזרתי, הרי חיי היו בסכנה.

עכשיו חיכינו שהחבילות אשר שלחתי מהגיטו יגיעו לויטצקי, הידידים של אחותי. עברו שבועיים. אחותי שאלה אותם אבל הם אמרו ששום חבילה לא הגיעה. ויטצקי היה שוטר בתחנת משטרה בכפר סמוך. הם היו פליטים מסביבות לודז', זוג צעיר ללא ילדים. אחותי לילי התידדה עם אשתו של ויטצקי והיה לאחותי אימון מלא באנשים האלה. לכך שלחתי את החבילות לכתובת שלהם. השולח היה פולני, הדוור מוארשה והמוען פולני, שוטר פולני. היינו בטוחים שהחבילות יגיעו בשלום, אבל כשעברו שבועות אחדים נקר בלבנו החשד. החלטתי לנסוע שוב לוארשה ולברר אם הדוור אכן שלח את החבילות ובהזדמנות לקחת עוד בגדים מהמזוודות. אם נצליח להביא אותם, נוכל להתפרנס זמן מה . עוגות ובירה כבר לא מכרנו, את גן הילדים אחותי נאלצה לפזר בלחץ מפקד המשטרה. מקור ההכנסה היחידי היתה ההוראה, תלמידות של אחותי ותלמידים שלי, אולם זה לא הספיק לפרנסה, אפילו המצומצמת ביותר.

החלטתי לנסוע אבל שמרתי זה בסוד. ידעתי שתבוא התנגדות נמרצת הן מצד לאה והן מצד הורי. אל לי להסתכן שוב. לו היו תופסים אותי, הייתי נשלח למחנה ריכוז או מחוסל ביריה בחצר המשטרה החשאית, הגיסטפו. עשיתי את ההכנות בחשאי וביום אחד אמרתי שאני מוכרח לנסוע לרופא באופוצ'נו לעשות שטיפת אוזנים. יצאתי השכם בבקר ומסרתי לאחד האחים פייפר פתקא ובה כתבתי שאני אמשיך מאופוצ'נו לווארשה, אל יפחדו ואני בטוח שאצליח במשימתי. את הפתקא ביקשתי למסור כעבור שעתיים. את הדרך לווארשה היכרתי היטב מנסיעתי הקודמת. ברכבת השתדלתי להעמיד פנים של אדם בטוח בעצמו. בכיס היתה לי תעודה של רוכב אופניים פולני; את התעודה קבלתי מהאחים פייפר. היא היתה ללא תמונה! תעודת זהות מפוקפקת ביותר. הקשבתי לשיחות הפולנים שמילאו את הקרונות. אחד מהם סיפר לי שיהודים שחצנים מסירים את אות הקלון, מתחפשים לפולנים ונוסעים ברכבת והגרמנים אינם מצליחים לזהותם, אבל הוא... לו יש עין חדה, הוא מבחין ביהודים בקלות ולא אחת גילה אותם והצביע עליהם בפני הגרמנים. בתחנה הקרובה ירדתי מהרכבת ונכנסתי לקרון אחר. כשהגעתי לווארשה, הלכתי ראשית כל לדוור הפולני. הוא עשה רושם של בן אדם ישר והגון. הוא טען ששלח את החבילות שמסרה לו גיסתי בילה באותו יום שקבל אותן. הרי זה תפקידו ועלי להיות בטוח שהן יגיעו, אולי באיחור. לא האמנתי כבר שהן תגענה. יתכן שויטצקי גנב את החבילות, הוא היה אנטישמי. אחר כך עמדתי בקרן רחובות מסויימים שם עובר הטראם אשר חוצה הגיטו, נהג הטראם האיט את המהירות בצומת ואני קפצתי לתוך הטראם. נתתי שוחד לכרטיסן וקפצתי מתוך הקרון בתוך הגיטו, כשנהג הטראם מאיט בכוונה. כולם בגיטו ענדו סרטים על הזרוע, גם אני הוצאתי את הסרט שהחבאתי בכיס נסתר וענדתי אותו.

הייתי בגיטו יומיים. בכסף שהיה לי קניתי גרביים, שיצרו בגיטו, על מנת למכור אותן בגילניוב. את הבגדים שלי לא שלחתי כבר בדואר, לבשתי אותם על גופי, כמו כן הסתרתי חלק מהגרביים על גופי והיתר בחבילה שבידי. חיכיתי עם מבריחים פולנים לא הרחק מהשוק בשעות אחרי הצהריים. וקפצתי בחברתם לתוך הטראם שעבר שם. בתוך הטראם שמתי לב שבחור פולני גבוה, בעל חזות חמורה, נועץ בי את עיניו, כאילו רוצה לבחון את תגובתי. הרגשתי שאולי נפלתי לתוך מלכודת ואכן, כשירדתי מהטראם מחוץ לגיטו, הוא התקרב אלי ואמר לי שאני יהודי אשר ברח מהגיטו. פתאוםהופיע לצידו גרמני במדי משטרת הרכבת ושניהם התנפלו עלי בצעקות וגידופים, התגוננתי וטענתי שאינני יהודי ויש לי מסמכים המוכיחים זאת. שניהם תפסו אותי בזרועותי והכניסו לתוך טרם ואמרו לי שאני אזדהה בתחנת המשטרה הגרמנית. ואכן נסענו לכיוון תחנת הגיסטפו, הידועה לשימצה. הגרמני נשאר בטראם והפולני, בחור גבוה, בעל מבנה גוף חזק, ליווה אותי לכוון המשטרה. ראיתי שהמצב הוא רציני והצעתי לו שירפה ממני ואני אשלם. נכנסנו לשער אחד הבתים, סמוך לתחנת המשטרה. אחרי משא ומתן ממושך, נתתי לו את חבילת הגרביים שבידי. כסף, אמרתי, אין לי. יש לי רק כסף לדמי נסיעה. הוא עזב אותי והלכתי משם לתחנת הרכבת הקרובה, היה ערב. התחנה היתה מלאה פולנים. הרכבת היתה אמורה לצאת השכם בבקר. שכבתי על הרצפה בין המבריחים הפולנים מהם קניתי ככר לחם שחור. לחם גרוע, מלא קליפות של שבלים, אבל הוא היה טעים לחיכי. יותר טעים מאשר להיות בידי הקלגסים הנאצים בתחנת הגיסטפו.

הגעתי לגילניוב. סיפרתי להם הכל. בזה נגמרו בינתיים נסיעותי מלאות ההרפתקאות. במה נתפרנס? האחים פייפר פישל, יצחק ודויד הצעיר רצו לעזור לנו. עשו לנו הכרה עם איש אחד, שמו היה איזנמן והוא היה בעל אחוזה קטנה בכפר סמוך רוזבדי. כשפרצה המלחמה עבר לגור עם אשתו בבית הוריה בפשיסוחה. כשנסע בכרכרתו הקטנה, בעלת שני גלגלים, רתומה לסוס אחד, מפשיסוחה לרוזבדי, נכנס לעתים קרובות לחנות של משפ' פייפר בגולניוב. המצב הכלכלי שלו היה טוב, אולי טוב יותר מאשר לפני המלחמה. הוא מכר את יבולו הקטן בכסף רב. היו לו גם יחסי מסחר עם בעלי אחוזות שבסביבה. הגרמנים לא נגעו בו, פשוט לא הכירו אותו ולא שמעו עליו ושכניו הפולנים? היו להם טובות הנאה ממנו ועדיין לא הלשינו עליו. איזנמן הזמין אותנו לפעמים לביתו הכפרי, ניהלנו אצלו שיחות ארוכות, הוא היה שמח להיות בחברת אנשים מהעיר הגדולה,סעדנו אצלו את לבנו והוא החזיר אותנו בכרכרתו הקטנה הביתה. אדמותיו המעטות של איזנמן גבלו עם אחוזתו הגדולה של משפחת רוטקה. רוטקה, ממוצא גרמני, יליד פולניה, היה נשוי לאשה פולניה וכל ההוי בבית היה פולני. אולם כשהגרמנים השתלטו על פולניה ניצל רוטקה את הזכויות שהקנה לו המוצא הגרמני. איזנמן היה מיודד עם משפ' רוטקה. הוא המליץ על אחותי כמורה כשרונית והגברת רוטקה הזמינה את אחותי לילי שתשמש כמורה לבתה. פעמיים או שלש פעמים בשבוע עשתה אחותי את הדרך הארוכה לאחוזת רוטקה, אכלה שם לשובע ואף הביאה לפעמים ירקות הביתה, חוץ משכר הלימוד הקבוע. אדמותיו של רוטקה היו טובות יותר מאשר הקרקעות החוליות מסביב לגולניוב. הם הניבו גם ירקות. אחותי ספרה לגברת רוטקה על המצב העגום של משפחתנו בת 6 הנפשות וזאת הסכימה למכור לנו עודפי ירקות בכמויות קטנות, את הירקות מכרנו בדוכן קטן ליד חנות המכלת של משפ' פייפר. הם השאילו לנו מאזניים.

הירק העיקרי היה הגזר, לאה ואני השכמנו לקום ויצאנו לדרך, לאחוזת רוסקה. עברנו על פני שדות ונכנסנו ליער עבות. היו ביער שבולים רבים, הצטלבויות של שבילים והיה עלינו לבחור בשביל הנכון. היה אתי אולר ועשיתי סימנים על קליפת העצים, כדי שנמצא את הדרך חזרה הביתה. בבית רוסקה כבדה אותנו בעלת הבית במרק טעים, סמיך ומזין. סעדנו את לבנו, בינתיים הכין הגנן את הגזר, שלמנו בעדו, העמסתי את השק הכבד על העורף וזזנו הביתה. הלכתי כפוף תחת משא הגזר ולאה היתה הפעם מורה הדרך. לא פעם התבלבלה ולא שמה לב לסימנים שעשיתי על העצים ותעינו ביער כשהשק לוחץ על עורפי. עשינו הפסקות, היער היה ריק מאדם, השמים היו מעוננים, היה סתיו, לפעמים טפטף גשם, אבל האויר היה צח וריחות היער השיבו לנו את נפשנו.

המסחר בירקות נמשך שבועות רבים. מכרנו גם כרוב, שקנינו במקום אחר, עגבניות ופירות. בראשית החורף הסתיים כל המסחר. אבא שלי קנה בשותפות עם עוד אחד מפליטי פלוצק מטחנה לתבואות. בגילניוב לא היתה טחנת קמח והחקלאים נסעו עם תבואתם לטחנות שבסביבה. הטחינה התקיימה בתנאי מחתרת, בלילות, יען כי השלטונות הגרמנים הטילו איסור על טחינה חופשית והטילו חובה של מסירת היבול לידי השלטונות. מולנו, מעבר לרחוב גילניוב גר איש אחד בשם סמלגה. היה זה גברתן מלוכלך, גבוה, חזק, בעל מבנה גוף אתלטי, על פי רוב לא מגולח, מרושל והתנהגותו כשל בריון. לפני המלחמה היה שוטר בלודז׳, כך טען, אבל לפי מראהו והתנהגותו היה כנראה פושע, קליינט של שוטרים. סמלגה גר בשכירות בחדר אחד עם אשתו ושני ילדיו. הוא התפרנס מסחטנות. בערב הוא ארב ליד הטחנות, תפס בלילה את בעלי הטחנה בקלקלתם וסחט מהם חצי שק קמח, אשר הביא לפנות בקר הביתה ומכר אותו לכפריים. לאשתו נתן רק פרוטות ורוב הכסף בזבז במסבאה.

המטחנה שאבא קנה, היתה מטחנת יד. צורתה דומה למטחנת בשר, אלא יותר גדולה. מוצאה היה בגיטו וארשה, שם יצרו המסגרים היהודים מכשירים מאולתרים לפי צרכי השעה ומכרו אותם לפולנים. אבא, שותפו ואני טחנו מהבקר עד הערב את השיפון, שקנינו מהכפריים, השגנו נפה גדולה ויצרנו קמח, קמח לאפיית לחם וגם לבישול מרק עם תפוחי אדמה. העבודה היתה מפרכת, עבדים היינו, הידיים עייפו, עבדנו לחליפין. היה נעים יותר ללכת ליער לשם הבאת עצים להסקה. השלג היבש חרק תחת הנעליים, האדמה ביער היתה מכוסה בצעיף לבן ורך, לקטנו ענפים יבשים, ארזנו שתי חבילות גדולות, אבא הכניס תמיכות-החזקה על הכתפיים וזזנו הביתה, לא היה לנו קר. התחממנו מהמאמץ, בחצר קוששנו את העצים לגזירים, כי הכיריים היו קטנים.

אחותי הצעירה, חוה, בת ה-18, חלתה בטיפוס, הזמנו רופאה, אבל היא לא עזרה לה הרבה, קשה היה להשיג תרופות. נזהרנו מהדבקה. חממנו את החדר יום ולילה, במשמרות ליד הכיריים. הענפים היו מעצי אלון ונתנו חום באופן יחסי רב. היה גם יתרון נוסף לעץ אלון, עץ קשה שלא נשרף מהר כמו עץ אחר. אבל היה בכל זאת נחוץ להזין את האש לעתים קרובות. הצלחנו ואחותי החלימה מהמחלה וגם איש מאתנו לא נדבק.

בראשית האביב קבלתי עבודה זמנית ביער. היתה קבוצת פועלים שכרתה ביער עצי הסקה. הם קבלו תשלום כולל לקבוצה הגדולה כולה והיה צורך לרשום את ההפקה של כל פועל בנפרד. הרישום היה מדוייק והחישובים די מסובכים, לפי סוגי העץ. אחרי שהסתיימה העבודה ביער קבלתי עבודה על הכביש.

מולנו, מעבר לרחוב, ליד חדרו של סמלגה, גרו שני גברים. הם היו גיסים. שמו של אחד היה וואַטישק והשני, אח של אשתו של וואיטישק, שמו היה בולסלב זדולינסקי, וואיטישק היה הנדסאי דרכים. היה ממונה על הכבישים באזור, מטעם השלטונות, גיסו, בולסלב, עבד לפני המלחמה בתחנת מכבי-אש בעיר זירַרדוב, לא רחוק מווארשה. עתה הצטרף לגיסו וואיטישק ועזר לו על הכביש, יותר נכון עזר לו בניהול משק הבית. לפעמים ביקרה אותם אשתו של זדולינסקי שהיתה, כאמור, אחותה של וואיטישק. אחותי לילי ואשתי לאה ישבו אתה על הספסל לפני הבית ודיברו איתה על דא והא. לזוג זדולינסקי היה בן בשם מצ׳ק. נער בן 10, לפעמים גם הוא בא עם אמו לביקור אצל אביו ודודו בגילניוב. לאט, לאט התידדנו עם משפחת זדולינסקי ומר וואיטישק. לאה התלוננה לפניהם שאני מבוטל מעבודה ואולי הם יודעים על תעסוקה כלשהיא בשבילי. וואיטישק הבטיח שאם תזדמן עבודה, הוא יזכור אותי. ואכן אחרי זמן מה באו מהנדסים גרמנים אשר בדקו את הכבישים ואני שימשתי להם מתרגם מגרמנית לפולנית. וואיטישק לא ידע גרמנית, הוא ואחותו, גב׳ זדולינסקי היו ממוצא צ׳כי אבל נולדו בפולניה. הגרמנים ארגנו קבוצת עבודה שתעבוד על הכביש, תבצע תיקונים וגם שינויים מסויימים. הכביש לא היה מצופה זפת, אלא חצץ עבה וחצץ דק יותר, דחוסים במכונת קיטור על תשתית של אבנים.

את העבודה ביצעה חברה בשם טרס שמושבה במינכן. לגילניוב הגיע מדחס הקיטור אשר גרר אחריו קרון ובו גר מפעיל המדחס. באו מנהלי עבודה גרמנים ומספר פועלים פולנים, מומחים לעבודה בכביש. המהנדס פנה ליודנראט בגילניוב ודרש פועלים יהודים להשלמת קבוצת העבודה. היתה זו עבודת כפיה, שילמו מעט, הכסף היה פחות-ערך, נתנו מעט מצרכי מזון, אבל דרשו עבודה מאומצת ואפילו מקצועית. מנהל העבודה יוסף שטרייסברגר, גרמני בגיל כ-50 רטן לעתים קרובות, כשהפועלים היהודים לא ביצעו את העבודה לפי רצונו. פעם אחת תפס קלשון ונתן מכות בפניו של בחור יהודי. הדם ניגר על הכביש. הבחור הלך הביתה, באו אנשי היודנראט ובירר את סיבת המקרה, שטרייסברגר טען, שהממשלה דורשת מהחברה עבודה טובה ודחופה והפועלים אינם על הרמה הנכונה. ראשי העדה רצו לשדל אותו: הרי הפועלים אינם מקצועיים, הם בעלי מלאכה אבל לא מומחים לעבודת הכביש. שטרייסברגר התרגז ולא רצה להמשיך בשיחה אתם. אני עשיתי את העבודה המשרדית של קבוצת העבודה ודו"חות יומיים בשביל החברה הגרמנית. שטרייסברגר התייחס אלי טוב, הוא היה זקוק לי, גם בגלל העבודה שביצעתי וגם מהסיבה ששימשתי מתרגם של הצוות הגרמני. עזרתי לו גם במדידות ותיכנון העבודה. כשראיתי בבקר שהוא מעוצבן, חששתי שהוא יתפרץ וירביץ לאחד מהמסכנים. הלכתי יחד אתו וברגעים קריטיים הסחתי את דעתו כשראיתי אותו מתרתח.

על הכביש עבדנו חודשים רבים, כל הקיץ. במרוצת הזמן הצטרף גם אבי לעבודה מרצונו הטוב, ואחר כך אפילו לאה. התנאים היו עכשיו טובים יותר. שלמו במזומנים ובמצרכי מזון ויכולנו להתפרנס איכשהוא בעזרת לילי אשר שימשה מורה. מגב׳ זדולינסקי שמענו שמהעיר זירַרדוב, בה היא גרה, גירשו לפני שנה את כל

היהודים לגיטו וארשה. גם מהעיירות האחרות בסביבה גירשו את כל היהודים. היא היתה ידידותית מאד כלפינו ואמרה שבמקרה הצורך, היא תעזור לנו במידת היכולת. אני שאלתי אותה היכן הם גרים בזיכרדוב ורשמתי בזכרוני את הכתובת, אותה אני זוכר אפילו היום.

באביב אותה שנה, שנת 1942, קבלנו גלויה מדודי זיכלין מהעיר גוסטינין, אביו של יעקב זיכלין שגר עתה בוויילס. הדוד כתב שהגרמנים החליטו לחסל את כל היהודים בעיירה ובקרוב יגרשו אותם מבתיהם. הוא ישלח לנו סדינים וציפות ועוד חפצי בית, הוא יודע שאנחנו חסרי כל ולהם הדברים אינם כבר דרושים. תוכן המכתב היה מוזר מאד. הגרמנים עומדים לחסל אותם? היתכן? אחרי זמן מה הגיעה לגילניוב משפחה יהודית בשם ראדזיצקי מעיירה קרושנוביץ באותה הסביבה וגם הם סיפרו שברחו מהעיירה מפחד הגירוש. ולא גירוש סתם, אלא מובילים את היהודים למקום אשר שמו חלמנו ובדרך הורגים אותם. אשתו של ראדזיצקי היתה ילידת גילניוב, לכך הם נמלטו הנה עם שלש הבנות הקטנות שלהן והתגוררו בבית החותנים. הידיעות הללו הדאיגו אותנו מאד, אבל נשמעו מוגזמות. עברו עוד כחודשיים והגיעו ידיעות מפחידות מהעיר לובלין. הנאצים מגרשים את היהודים לכיוון בלתי ידוע והאנשים חוששים שהקלגסים משמידים את היהודים. עוד מעט וגם מווארשה הגיעו ידיעות מחרידות. מגרשים את היהודים מבתיהם, כל יום מרחוב אחר ומרכזים ליד תחנת רכבת לשם גירוש. מי שמתנגד לגירוש, יורים בו והרחובות זרועים קרבנות. מבת-דודה שלי טובה־קה קבלנו ידיעה באמצעות מבריח נוצרי שהחותנת, אמא של לאה, נפטרה בערב חג השבועות ונקברה בבית העלמין. זה היה עוד לפני הגירוש, קלטנו בחרדה את כל הבשורות השחורות והם העיקו על נפשנו כאבן כבדה. הנה אנחנו קומץ יהודים בכפר פולני ואם ירצו לחסל אותנו, אנחנו יכולים להתנגד; יש לנו בני-נוער, יכולים להתנפל על תחנת המשטרה הפולנית ולתפוס את הרובים, אבל מנין ניקח תחמושת? כמות התחמושת שבידי השוטרים היתה אפסית. נשאר, איפוא, רק לברוח ליערות ולהסתתר.

במרוצת הזמן החליפו את מנהל העבודה שטרייסברגר במנהל עבודה אחר, אשר לא היה עצבני ואכזרי כמו קודמו. הוא התייחס ליהודים טוב וריחם על גורלם. שטרייסברגר אמר לי פעם שהשלטונות טוענים "מי שלא מרביץ ביהודים, איננו גרמני" ואילו מנהל העבודה החדש סיפר לי שמגליציה המרכזית, שם עבד לפני כן, גירשו את היהודים מהעיירות, יודנאקציון עושים השלטונות, שולחים את היהודים למחנות מזרחה, מדוע אתה לא מחליף את זהותך, אמר לי. "[illegible]" כלומר תתקן את הפרטים האישיים שלך ותהיה לנוצרי. עצה טובה, חשבתי בליבי, אבל תמימה. איך עושים זאת?

ביום בהיר אחד נעלמה משפחת ראדזיצקי מגילניוב. הם השאירו את בתם הקטנה אצל הורי האשה בגילניוב ועזבו את הכפר. לאן נסעו? השמועות אמרו שהשיגו תעודות-זהות פולניות ונסעו לגרמניה בתור נוצרים. בגרמניה היה חוסר בידיים עובדות והנאצים גייסו פולנים מהעיר ומהכפר ושלחו אותם לעבודה במפעלים ברחבי גרמניה. איך ראדזיצקי הצליח להשיג תעודות זהות? לא ידענו. בשלהי הקיץ אמר לי חבר מפלוצק, שמו רביצקי: "אתה יודע אהרון, לאשתך ולך יש חזות נוצרית מובהקת. אתם יכולים להציל את נפשותיכם באותה דרך כמו משפחת ראדזיצקי." - "ואתה, שאלתי אותו, גם אתה בלונדי, גם אתה יכול לעשות זאת." "לי, ענה לי רביצקי, יש בת קטנה, איך אני יכול לחשוב על עצמי ולהפקיר את אשתי עם הבת?

כך התלבטו האנשים בימים הגורליים האלה, הדילמה של האמלס, לאה עבדה על הכביש, היה שם פולני צעיר, כבן 30. הוא הציע לה שהיא תברח מהכפר והוא יסתיר אותה וידאג לה. "הרי יחסלו את כל היהודים, אמר לה, את צעירה ויפה, אני יכול להציל אותך." לאה סיפרה לי זאת. "ומה דעתך" שאלתי, "אני לא רוצה לעמוד בדרכך." "לא", אמרה, "אני לא אעזוב אותך."

פרק ח': החיסול והבריחה

זה התחיל ביום כיפורים בשנת תש"ב-1942 בשעות הצהריים. היה יום בהיר ויפה, חמים. תחילת הסתיו הפולני. בית הכנסת היה הרוס אבל היהודים התפללו באחד הבתים. במרכז הכפר, ליד תחנת המשטרה, עצרו מכוניות עם שוטרים גרמניים, הם קראו לשוטרים הגרמניים ושאלו אותם איפה בתי היהודים. הקלגסים נכנסו לבית בו התפללו היהודים וירו בלי אבחנה. נפלו כמה קרבנות, הרוגים ופצועים. על השוטרים הפולנים פקדו לגרש בו ביום את היהודים מבתיהם ולרכז אותם בקצה הכפר בבתים אחדים. השוטרים קראו לעזרתם שוטרים נוספים מכפר סמוך והוציאו לפועל את הפקודה. עכשיו אפילו דירה לא היתה לנו, נדחפנו עם החפצים המעטים שהיו לנו, לתוך בית בו היו כבר משפחות אחדות. אבל וצער, פחד ואימה, שררו בכפר. חלק מהמשפחות בכו על אובדן יקיריהם שנרצחו, במשפחות אחרות היו פצועים והיתר הלך עם החפצים לגיטו, האם זה גיטו או חיסול.

למחרת בבקר קראו לנו לעבודה בכביש. הגרמנים לא רצו לותר עלינו. מנהל העבודה הגרמני אמר שבשום פנים ואופן לא יוותר עלינו. הוא זקוק לכוח אדם, הכביש הוא דרך צבאית חשובה, יש לבצע את העבודות לפני החורף ואם אפילו השלטונות ירצו לגרש את היהודים מהכפר, הוא ידרוש בכל התוקף שפועלי הכביש ישארו בכפר.

הלכנו כל בקר לעבודה וחזרנו אחרי הצהריים. חשבנו שזה יציל אותנו. עברו שבועיים, שלשה. ביום אחד אחרי הצהריים כשהיינו על הכביש, הגיע נער מהכפר והודיע שהמשטרה הפולנית בעזרת שוטרים נוספים, פולנים וגרמנים, חסמה את הגיטו הקטן. אין נכנס ואין יוצא.

צמרמורת עברה את כולנו. האם זה הסוף? מנהל העבודה קרא לי לדירתו של אחד הכפריים, זה היה בכפר סמוך לגִילניוב ודרש ממני שאני אעשה רשימה של הפועלים היהודים בשלשה העתקים. היו לי כל הפרטים הדרושים, התישבתי והתחלתי לערוך את הרשימה. לאה נכנסה לתוך הבית וחיכתה לי. הפועלים הפסיקו את עבודתם וחזרו הביתה. הגרמני ציווה עלינו שלא נחזור לכפר, שנשאר בתוך הדירה, כי הוא יהיה זקוק לנו. הוא לקח את הרשימות ואמר שיחזור. חיכינו לו שעה אחת ועוד שעה, אבל הוא לא חזר. לפני צאתו אמר לנו לא לפחד, הוא בלי ספק יצליח לשחרר את כולם וכל הקבוצה בשלמותה תמשיך לעבוד על הכביש. כשלא חזר, אמר לנו הפולני שנלך לביתו של הדרוז'ניק, שומר הכבישים הפולני, אתו היינו מיודדים, שם נוכל להשאר אפילו ללינת לילה ואם יהיה צורך, יקרא לנו.

הלכנו אל הדרוז'ניק, זהו כעיין מפקח או שומר על קטע של כביש, הוא קבל אותנו בסבר פנים יפות, אבל אמר שחייב להסתיר אותנו, כי הרי אסור להלין יהודים בבית. הסתיר אותנו בעליית הגג. אחרי כשעה עלה אלינו ואמר שאשתו עצבנית מאד, היא פוחדת והוא מבקש אותנו שנלך לדרוז'ניק השני, הגר לא רחוק ממנו ושם נוכל ללון. הלכנו. הלז הסתיר אותנו בגורן. גם אשתו פחדה והוא התווכח אתה ובסוף הרגיע אותה. נחנו בגורן שעה ארוכה ובסוף נרדמנו. בבקר הוא אמר לנו שאשתו לא נותנת לו מנוחה, היא פוחדת מהגרמנים ומישהו מהפולנים יכול להלשין שהוא מסתיר יהודים והוא מבקש מאתנו ללכת לכפר סמוך, מרחק של כ-5 ק"מ, שם ישנו דרוז'ניק אחר, אשר שמו לְשַנִיק, ידיד שלו והוא ברצון יקבל ויארח אותנו. את לשניק לא הכרנו והוא לא ידע שאנחנו יהודים. אמרנו לו שאנחנו פולנים מגילניוב, שם מבצעים הגרמנים מעצרים בין המשכילים הפולנים, לכן ברחנו לשומר הדרכים, שם היינו כל הלילה והלז שלח אותנו אליו. לשניק לא פלל שאנחנו יהודים וקבל אותנו ברצון.
אשתו ערכה את השולחן, אכלנו ארוחת בקר ואח"כ הכניסו אותנו לחדר המיטות והציעו לנו לנוח. נחנו שעות אחדות, עד שלשניק חזר הביתה. מסתבר שהוא היה אצל חבריו הדרוז'ניקים ומהם נודע לו שאנחנו יהודים. לגילניוב, אמר, אין לנו צורך ואפשרות לחזור. בלילה ברחו מגילניוב כל הצעירים והצעירות היהודיים. הם ברחו ליער, כולם, בלי יוצא מהכלל. נשארו אך ורק הזקנים והילדים הקטנים. את אלה, כל אלה, אספו השוטרים השכם בבקר והסיעו אותם לאופוצ'נו לתחנת הרכבת. משם ישלחו אותם למחנה.

עכשיו, אמר לשניק, אני מבקש שתעזבו את ביתי. אינני יכול להסתכן בגללכם. שאלנו את לשניק, מה המרחק לתחנת רכבת הקרובה, הוא אמר לנו שעלינו ללכת כ-10 קילומטרים לתחנה בעיר קוֹנסקה. הוא ליווה אותנו אל הכביש והצביע על הכיוון.

לאה ואני החלטנו לנסוע לז'יכרדוב, לגב' זדולינסקה. זו הכתובת היחידה שהיתה לנו. מה גם שהיא הציעה לנו את עזרתה. היתה שעת אחרי הצהריים. הימים - ימים אחרונים של חודש אוקטובר. האויר היה רענן וצח, לא קר מדי, ריח האדמה עלה מהשדות החרושים לזריעת החורף. הכבישים היו ריקים. היתה שבת, שבת אחרי הצהריים, ערב יום א' יום השבתון של הנוצרים. ידי הכפריים היו מלאות עבודה ולא שמו לב לזוג אנשים צעירים שהתקדמו בכביש, הכביש נכנס ליער. פה נחנו מעט. בכיסנו היו הסרטים עם מגן דויד ותעודות זהות פולניות, תעודות שקבלנו לפני שנים רבות כשהתבגרנו ואשר שימשו אותנו חלק רב מחיינו. מהדברים האלה היה עלינו להתפטר עכשיו. זרקתי מבט אחרון על התמונה של לאה בתעודת הזהות וקרעתי את התעודה וגם את התעודה שלי. האדמה ביער היתה רכה, חפרתי עם

המגף בור קטן, שם הטמנתי את הניירות הקרועים וגם את הסרטים. כיסיתי את הבור וברגע הזה איבדנו את זהותנו. מי אנחנו עתה? נוצרים, מה שמינו?

לא היה זמן להתרגשות, מה גם כשמחשבותינו היו שם, ליד ההורים והאחיות שלנו. ההורים אשר ממתינים ברחבת בית הנתיבות בתוך קהל אנשי גילניוב. למה מחכים? לרכבת? לאן היא תוביל אותם? והאחיות? הן ביער, כמו שאנחנו פה ביער. קשרו את גורלן עם הגורל של הבחורים והבחורות מגילניוב. לאן פניהן מועדות?

יצאנו מהיער. ממרחק מה ראינו בנינים. לשניק אמר לנו שאחרי היער עובר הכביש על פני תחנת משטרה פולנית ושם עלולים אנחנו ליפול בפח. מוטב שנעקוף את הבנין ונלך בשדות אל הכביש מחוץ לכפר. ירדנו לשדה החרוש והלכנו בניר. האדמה היתה טריה, מבריקה, עברנו על פני בוסתנים, אבל פירות על העצים לא היו כבר. עצרנו לפני בקתה בודדת וחשבנו אם כדאי להסתכן ולבקש מים. היינו צמאים ורעבים. לאה ראתה את בעלת הבקתה, התקרבה אליה וברכה אותה. ביקשה מים. האישה הזמינה אותנו לתוך הביקתה וכיבדה אותנו במרק ולחם. שאלנו על הדרך לבית הנתיבות והמשכנו בדרכנו. האישה הביטה בלאה, בפניה העדינים, בבגדיה הנקיים והטובים, בבגדי תושבת עיר. חשבה אותנו ללא ספק לפליטים פולנים, הנרדפים על ידי השלטון.

על הכביש נסעו עגלות עם תפוחי אדמה בכיוון העיר. אחד הכפריים הציע לנו לשבת על עגלתו. הוא לא הציג לנו שום שאלות, אבל רצה לדבר. סיפר לנו כל מיני דברים. בסביבה ההיא, הצביע, נמצא מחנה שבויים רוסיים. הם רעבים מאד ורבים מהם מתים, גם מרעב וגם ממחלות. מפקד המחנה מזמין לעתים עגלות בכפר והן מוציאות את הגוויות לקבורה על הגבעה הקרובה, בקבר אחים. סיפר לנו זוועות מזוועות שונות, מה הנאצים הארורים מסוגלים לעשות. את כל יהודי קונסקה שלחו לפני שבועיים להשמדה. משפחות רבות אספו כסף ותכשיטים, נתנו לגרמנים, ביקשו לדחות את הגירוש, הם לקחו הכל וכעבור ימים ביצעו את הגירוש. אנחנו הקשבנו ודמינו קפא בנו. לא אמרנו כלום.
עם רדת החשיכה הגענו לבית הנתיבות.

הרכבת יצאה בחצות ולפנות בקר היינו בז'יכרדוב. הרחובות היו ריקים מאדם. היה יום א', יום שבתון והאנשים לא השכימו לקום. בקושי מצאנו מישהו שאמר לנו איך להגיע לרחוב שחיפשנו. הגב' אננה זדולינסקה היתה בביתה. היא הבינה מה שקרה, כשראתה אותנו. קבלה אותנו בסבר פנים יפות וערכה מיד את השולחן לארוחת בקר. התרחצנו וניגשנו לארוחה. זדולינסקה אמרה, שבמסעדה הגרמנית, בה היא עובדת, מחפשים עוזרת לחדר האוכל והיא תציע מחר שיקבלו את לאה. בינתיים נוכל לגור אצלה, עד שנקבל עבודה והיא שמחה שיכולה לעזור לנו. חשבנו בלבנו שההצלחה האירה לנו פנים ונמצא בעיר הזאת מקלט כלשהוא. נחנו אחרי הארוחה ונרדמנו אחרי כל התלאות שהיו מנת חלקינו. אחרי ארוחת ~~הצהריים~~ הערב אמרה אלינו זדולינסקה, שהיא חוששת מאד שהבן שלה, מצ'ק יכול לספר לחברים שבביתם נמצאים יהודים. היא אמנם הסבירה לו והזהירה בל יספר לאף איש, אבל הוא נער פראי ואי אפשר לסמוך עליו. לכן היא מודאגת וחוששת לגורלנו אם אנחנו נתגלה. אמרנו לה, שאם כך הדבר, ברור שעלינו לעזוב את העיר. ..
היה אבל רצוי שתהיינה תעודות כלשהן בידינו. אין לנו אף תעודה. היא ניגשה למגירה והוציאה 2 תעודות שלה. אחת תעודת לידה שלה והשניה תעודת נשואין. אמנם הגיל שלה ובעיקר גיל בעלה לא התאימו בשבילנו,

אבל באין ברירה לקחנו אותן. היא הוסיפה עוד, שבעוד שבועות אחדים, כשנגיע בוודאי לחוף מבטחים כלשהוא, היא תמסור הודעה בעתונים, שהתעודות נאבדו לה, הפתרון הכי טוב בשבילנו אמרה, נסיעה לעבודה בגרמניה.

ביקשתי מזדולינסקה שתכתוב לי את ה"אבינו שבשמיים", התפילה הנוצרית היסודית, למדתי אותה בעל פה, גם לאה, אחר כך השמדנו את הדף, למחרת בבקר נפרדנו מזדולינסקה, היא היתה אשה טובה ועשתה בשבילנו הרבה. נסענו לעיר פיוטרקוב, חשבנו שמא ישנם עדיין יהודים בגיטו, אבל הגיטו היה ריק. פועלים פולנים הוציאו את הרהיטים מהדירות הריקות והעמיסו על משאיות. המראה הזה צבט לנו את הלב. היכן כל היהודים? הקהילה העתיקה אשר בפיוטרקוב? היכן כל המשפחות שהכרנו?

מפיוטרקוב נסענו לצ'נסטוחובה. היה ערב, שעה מאוחרת, שאלנו מישהו איפה נמצא מלון, המלון היה תפוס אבל השוער אמר לנו שבבית הסמוך ישנם חדרים, בהם אפשר ללון. נכנסנו ומסרנו את התעודות וקבלנו חדר. בבקר שמנו לב שגם הדיירים האחרים עושים רושם כאילו הם יהודים המעמידים פנים כנוצרים, יהודים מסתתרים.

מעט הכסף אזל לנו והחלטנו למכור את שני הדברים אשר היו לנו ושהיה להם ערך כלשהוא, היה זה שעון זהב שקניתי ללאה לפני הנשואין ועט-פרקר, עט זהב שקבלתי במתנה מלאה. מכרנו את שני החפצים, אכלנו ארוחה במסעדה קטנה וחשבנו מה לעשות הלאה. ראיתי בעתון מודעות שונות. אמרתי ללאה, הנה, אנחנו צריכים לקבוע מאיזה ישוב אנחנו, באם מישהו ישאל. מהעתון בחרתי שם אחד הכפרים, כפר סלוביק, מחוז קילצה. ידענו שבצ'נסטוחובה ישנה לשכת עבודה גדולה. הלכנו שמה. הפקיד הפולני אמר לנו להמתין ויצא לדקות ספורות מהאולם. לאה לחשה לי שהיא חוששת מהפקיד, שמא הבחין בנו שאנו יהודים. היא כמעט בטוחה שהוא מכיר אותנו מלודז', היא פוחדת להשאר כאן אפילו רגע. אילצה אותי לעזוב את האולם.

אחרי הצהריים ישבנו בצ'נסטוחובה בשדרה גדולה, המקיפה חלק מהעיר. קבוצת פועלים יהודים חזרה מהעבודה וצעדה לכוון הגיטו. הבחורים היו עייפים. בגיטו נשארו רק קבוצות פועלים בודדות. המשפחות גורשו. היינו עייפים, מודאגים, נודדים בלי קורת גג, נרדפים בסכנה תמידית. ומה יהיה גורלנו? אני אמרתי ללאה שאולי ברגע הזה הורגים את הורי במחנה הריכוז טרבלינקה, משהו חנק אותי בגרון ולא יכולתי להמשיך, כשהכסף ייגמר לנו, מלמלתי, אין לנו שום מוצא אחר אלא להתאבד, נשכב על פסי הרכבת, נשים קץ למצבנו העלוב. לאה רצתה להסיח את דעתי ואמרה לא, עלינו לנסוע לקרקוב, לגליציה, שם באזור המרוחק אף אחד לא מכיר אותנו ושם לא יגלו אותנו. בערב הלכנו לבית הנתיבות. רציתי לקנות כרטיסים לקרקוב, אבל נמלכתי בדעתי, אפשר לעשות הפסקה בדרך, לנסוע לקרקוב שתי לילות וקניתי כרטיסים לתחנת ביניים, לעיר קילצה.

הלינה במלון היתה בשבילנו בעיה קשה, גם סכנה וגם הוצאה גדולה. רצינו, איפוא, להיות ברכבת שני לילות, לכן נסענו לתחנת ביניים. הרכבת היתה מלאה מבריחים אשר נסעו עם תוצרת חקלאית לכיוון וארשה. במשך הלילה עשו הגרמנים בקורת בקרונות. שמענו שהם דורשים תעודות, תעודות-זהות ותעודות עבודה, עבודה במפעלים גרמניים חיוניים. הדם קפא בעורקנו. מה אנחנו נציג? היתה לנו בס"ה תעודת נשואין מיושנת, האם הם יסתפקו בזה? את השוטרים לא ראינו אבל שמענו שהם מתקדמים לאט לקצה הקרון, בו אנחנו ישבנו. היה איתם גם שוטר פולני, דובר גרמנית. המתח הלך וגבר. לא היה לאן לברוח. הקרון שלנו היה האחרון ברכבת.

כשהשוטרים התקרבו לספסלים הגובלים עם הספסל שלנו, הפסיקו פתאום את הביקורת. משום מה ויתרו על שני הספסלים האחרונים. נשמנו לרווחה.

לקילצה הגענו לפנות בקר. שוטרים רבים עמדו על הרציפים, ציוו לכולם לרדת מהרכבת ואמרו שעלינו ללכת ללשכת העבודה לשם בדיקה נוספת. יש בינינו, אמרו, בוודאי רבים שקבלו צווי התיצבות לעבודה בגרמניה, בלשכת העבודה יתברר העניך. פולנים רבים אמרו, שיש להם תעודות-תעסוקה בבית ורצו להשתחרר, אבל השוטרים לא ויתרו על אף איש וכולנו הלכנו ללשכת העבודה.

הביקורת נעשתה שם על ידי פקידי הלשכה, פולנים. רבים מהמבוקרים התעקשו וטענו שאין להם שום תעודות איתם על מנת להשתחרר, אבל הפקידים לא שעו להם. למי שלא היתה בידיים תעודת-תעסוקה במפעל חיוני גרמני, נרשם למשלוח לגרמניה. אנחנו היינו מרוצים מסידור הזה. כשהגיע תורנו, הצגנו את תעודות הנישואין, יתר התעודות בבית, אמרנו. הפקיד לקח את התעודה, לא עיין בה ורשם את הפרטים שהכתבנו לו. החזיר לנו את תעודת הנשואין. וכך קרה לנו פעמיים נס. בלילה ובבקר של אותו יום.

בתעודת הנשואין שבידינו לא רשומה שנת הלידה שלי ושל לאה באופן ברור. אלא רק הגיל שלנו בזמן הנישואין, שהתקיימו בשנת 1926 ואז היה זדולינסקי בן 35 ואננה אשתו בת 23. לפי התעודה הייתי, איפוא, בשנת 1942 בן 51 ולאה בת 39. כיוון שהגילים לא התאימו למציאות מסרתי שנות לידה אחרים, דהיינו שלי 1905 ושל לאה 1908. למעשה היינו צעירים יותר, אבל רצינו להעמיד פנים של מבוגרים.

אחרי הרישום הרגשנו הקלה גדולה. רוב הפולנים היו ממורמרים מאד, היו בלשכה גם כאלה, שבאו מהעיר והסביבה להתיצבות עם הצווים בידיהם. היו כאלה שהמשטרה הביאה אותם, סרבנים. לכולם הכריזו, אחרי הרישום, שנצטרך להמתין בחצר הלשכה עד השעות שלאחרי הצהריים ואז יביאו אותנו לבית הנתיבות שנמצא במרחק קטן מהלשכה.

בידינו לא היו שום חפצים. זה נראה קצת מוזר ואולי חשוד. לא מזוודה, לא תיק, לא סל. לאה ביקשה מהפקידים שירשו לה ללכת העירה לקנות משהו. הרי בעלה, אמרה, נשאר פה ואין חשש שהיא תחזור. הם הסכימו והיא קנתה בעיר מזוודה קטנה, משומשת וגם קצת לבנים בשבילה ובשבילי, משומשים אבל

מכובסים יפה ומגוהצים, זה היה הציוד שלנו. לפנות ערב נסענו כולנו ברכבת לצ'נסטוחובה, למחנה-מעבר המפורסם אז בפולניה. מפה שלחו שיירות של פועלים פולנים לעבודה במפעלים תעשייתיים וגם אצל איכרים.

המחנה היה גדול. המוני בני אדם. היה ערב והיינו מרוצים מהחשכה. תושבי המחנה המתינו כבר ימים אחדים למשלוח, השתעממו וחיפשו מכרים בין אלה שהגיעו זה עתה. באולמות הגדולים עמדו מאות מיטות בנות שתי קומות, טיפסנו על המיטות העליונות ושכבנו בלי לפשוט את הבגדים. באולם שררה אפלה. אבל לא איפשרו לנו לנוח זמן רב. בקצה האולם היתה המולה. כמה פולנים נכנסו ובראשם שוטר המחנה, אף הוא פולני. בידו היה פנס כיס. איפה היהודי, אתם אומרים, טען. איפה ראיתם יהודי? מסתבר שפולנים הלשינו לפני הנהלת המחנה על יהודי שגילו באולם. חיפשו וחיפשו אבל לא מצאו את המסכן. זאת היתה קבלת הפנים שלנו במחנה והיינו שוב חרדים לסכנה הצפויה לנו. למחרת בבקר עברנו בדיקה רפואית. ראשית הפרידו את הגברים מהנשים, הכניסו קבוצות, קבוצות למקלחת ומהמקלחת ישר לחדר גדול, בו היה הרופא הגרמני. בקבוצה שלי היו כ-14 גברים. עמדנו בשתי שורות, אחת מול השניה. הרופא באמצע אמר לנו להרים את הזרועות ובדק אם אין לנו דלקות עור. הבדיקה היתה שטחית מאד. הבחורים היו צעירים ובריאים. הרופא, הממונה על המשלוחים לגרמניה, היה מעונין במילוי מכסת הפועלים שהוטלה על הלשכה ולא היה לו ענין בגילוי יהודים. זאת היתה שנת 1942. אחרי המלחמה סיפרו לי שבשנת 1943 השתנו הדברים ורופאי המחנה אמנם גילו יהודים ושלחו אותם למחנה אושויץ.

כשעברתי את הבדיקה בהצלחה, לא נפסלתי ע"י הרופא ולא נתגליתי ע"י הפולנים, אשר היו כפריים בורים, הוקל לי מאד. ישבנו באולם גדול, שם קראו את שמותנו ועברנו לחלק אחר של המחנה, שם פגשתי את לאה. היתה שמחה מאד לראותני, החרדה והדמיון גרמו לה צרות מיותרות. שמעה כאילו קוראים בשמי ומובילים אותי כיהודי להסגר נפרד.

בערב קבלנו כל אחד ככר לחם ומעט ריבה, צידה לדרך. לא היו לנו כלים לריבה. עשינו חור בלחם ושם הכניסו לנו את מנת הריבה. נסענו ברכבת מערבה, לגרמניה. בתחנות בהן עצרנו, ראינו רכבות עמוסות חיילים גרמנים שנסעו מזרחה, לחזית הרוסית. בכל התחנות החשובות עמדו דוכנים וגרמניות בסינרים לבנים חילקו קפה ומזון לחיילים. היינו צמאים ושתינו מים מברזים. נסענו למרחקים. עקפנו את ברלין וראינו את משקי-העזר הקטנים של פועלי ברלין. אלפי המשקים הקיפו בטבעת גדולה את פרברי הכרך. המשכנו מערבה והגענו לעיר ברנדנבורג, שם ירדנו מהרכבת והלכנו למחנה מעבר בפרבר גרדן. הסידורים במחנה הזה היו טובים יותר מאשר במחנה המעבר הקודם. גם המזון היה טוב. בכניסה למחנה, קיבל כל אחד לוח מתכת עם מספר אישי מחובר לשרשרת אשר מחובתנו היה לתלות אותו על החזה.

לאה ועוד נשים אחרות גויסו לעזרה במטבח. אני הסתובבתי באפס מעשה. השתדלתי לא להכנס לשיחה עם הפולנים הרבים שעמדו בחצר המחנה בקבוצות וניהלו שיחות טפלות. מפקד המחנה עלה על הספסל והכריז ברמקול בגרמנית שהוא מחפש מתורגמן מפולנית לגרמנית. עשיתי עצמי שאני לא מבין אותו. לאה ואני לא רצינו להתבלט. רצינו להיות בין הנחבאים אל הכלים, אלה שלא שמים להם לב. כמו הזיקית המשנה צבעה ומתאימה אותו לסביבה, פן תתגלה.

אחד הפולנים התנדב להיות מתורגמן. ידיעותיו בגרמנית היו מעטות והתירגום משובש. לפעמים גרם לסבל של תושבי המחנה כשתרגם לא נכון את דברי המפקד. אבל, כאמור, לא רציתי להתגלות כמבין גרמנית והתאפקתי מתיקונים.

ביום השלישי חילקו אותנו לקבוצות גדולות ושלחו לעבודה במפעלים. את כל הזוגות הנשואים, היו 15 זוגות, שלחו במקובץ עם משלוח של 300 נשים פולניות למפעל אשר שמו מטלוורנפבריק טרויינבריצן. לפי השם הבנתי שזה מפעל למוצרי מתכת אבל הסתבר אחר כך שהמוצרים הם תחמושת לרובים ולאקדחים.

פרק ט': מחנה טרויינבריצן

טרויינבריצן, עיירת איכרים, באורנדורף בגרמנית, שוכנת בפרובינציה מרק ברנדנבורג, מחוז בלזיג, בצירק פוטסדם; עיירה נקיה ומסודרת, כבישים טובים לכל הכיוונים, תחנת רכבת, כ-70 ק"מ דרומית-מערבית מברלין, כ-30 ק"מ מזרחה מנהר אלבה. תחנת משטרה קטנה ובה שלשה שוטרים נמצאת בבנין הקטן, אבל יפה, של העיריה. ליד הכנסיה הפרוטסטנית, היחידה בעיירה, עומד עץ ענק, עתיק יומין הקרוי לו טרלינדה. הוא העץ, שבצילו השמיע מרטין לוטר, הכומר המתמרד, הרפורמטור, את נאומיו חוצבי הלהבות אל המאמינים שיצאו מהכנסיה אחרי תפילת שחרית של יום א'. העץ נשמר היטב. בטרויינבריצן נמצא גם בית חולים אזורי הנקרא ברנדנבורגר לנדסאנשטלט ושייך לשרשרת בתי-חולים של האזור. בפרברי העיירה נמצאים שני מפעלים, האחד סלטרהוף והשני סבלדוסהוף. שני המפעלים נמצאים בבעלות אחת, האחים קופ בע"מ. לחברה הזו, אשר מושבה בברלין, ישנם עוד 3 מפעלים, מפוזרים על פני גרמניה, אחד מהם בלנדסברג, על הגבול השוויצרי. כל המפעלים מייצרים תחמושת. ליד 2 המפעלים בטרויינבריצן הוקמו בשנות המלחמה מחנות גדולים ובהם נקלטו הפועלים הזרים, אשר הגיעו מהמזרח, מפולניה ומאוקראינה. יותר מאוחר הגיעו פועלים גם מארצות אחרות, עד 20 ארצות במספר.

כשאנחנו הגענו למחנה במחצית חודש נובמבר 1942, היו במחנה רק נשים אוקראיניות, הרוב נערות וכמאה בחורים פולנים. במשלוח שלנו היו כ-300 נערות פולניות ו-15 זוגות נשואים. המחנה היה מגודר ברשת ומעליה חוטי תיל. היו בו צריפי עץ, בכל צריף 4 חדרים ובכל חדר 10 מיטות בנות 2 קומות, כלומר ל-20 איש. הצריפים עמדו בתוך חורשת אורנים, סמוך למפעל. כביש קצר חיבר את המחנה עם שער הכניסה למפעל. המפעל היה מוקף עצים גדולים ומוסווה היטב מפני התקפות מהאויר.

שוטרי המפעל והמחנה היו שומרים אזרחיים, לבושים מדים מיוחדים, חמושים ברובים. הם היו חקלאים זעירים, אנשים מזדקנים, מהסביבה, אשר גויסו בזמן המלחמה לשמירת מפעל בטחוני. הנהלת המחנה היתה מאוישת ב-4 אנשים. ראש המחנה אוטו גינזל, אדם בגיל ה-60, מפקדת פרולין למברכט, רווקה זקנה בגיל ה-50, סגנית שלה, רווקה צעירה, ועוד מחסנאית פרולין הדוויג ינצ'קה אשר שלטה על חלוקת המזון. במטבח המחנה היתה עוד גרמניה אחת, טבחית אבל כל עוזרותיה היו אוקראיניות. המחנה היה חדש. הוקם לא מזמן ועמד בהרחבה מתמדת.

הגענו למחנה בערב. קרוב לאזור הסוב-פולארי שוקעת השמש מוקדם בחודש נובמבר. תמיד היינו מרוצים, לאה ואני, מאפלת הלילה. חשבנו שהגענו לחוף מבטחים, לא ראינו אנשי צבא גרמניים ולא אנשי משטרה נאצית, לא ס.ס. ולא ס.ד. הנערות הפולניות, אתן עמדנו בחצר המחנה, היו נבוכות ועצובות. התגעגו הביתה. בפעם הראשונה בחייהן היו בארץ זרה, לא הבינו את שפת צוות המחנה. מנהל המחנה, אוטו גינזל דיבר רק גרמנית, אותו דבר שומרי המחנה. בחשכת הלילה חיפשנו בית שימוש.

הסתכלנו מסביב, לאה ואני, אין שום סימנים של ביתן כזה. לצידנו עמדה אשה אחת, די שמנה. שאל אותה, הפצירה בי לאה. שאלתי אותה. היא הצביעה על הכוון. אבל אמרה, אתה מדבר גרמנית טובה, מאין אתם? שאלה. אנחנו מלודז' עניתי. אה, כן, אמרה. בלודז' מדברים רבים גרמנית. הר גינזל, קראה בקול רם לעבר גבר נמוך, מוצק, כבן 60, היר הבן זי אינן דולמצ'ר, כלומר מצאתי מתורגמן עבורך. הסתבר אחר כך שזאת היתה מפקדת המחנה והיא היתה שמחה שגילתה מישהו שיכול לשמש מתורגמן בשביל המפקד. היא עצמה ידעה פולנית.

עד עתה נזהרתי מלדבר גרמנית, אבל עתה כאילו נכשלתי. אחר כך הסתבר שהמקרה היה לטובתי. גינזל, המפקד רשם את שמי בולסלב זדולינסקי ואמר לי שלמחרת, בזמן מסדר הבקר, עלי להתייצב לפניו ואהיה לו למתורגמן.

הכניסו אותנו לחדר האוכל, צריף ארוך ועלוב וגם הארוחה היתה דלה ועלובה. חילקו אותנו לחדרים. בחדר שלנו היו 10 זוגות נשואים. מיטות-עץ למטה ולמעלה. באמצע שולחן מעץ בלתי צבוע ושני ספסלים. השרותים היו בצריף מיוחד, אחד לגברים ואחד לנשים. חדר הרחצה שוב בצריף אחר. המזרונים במיטות היו ~~עשויים~~ עשויים משק גדול, אריגת-ניר, השק ממולא בשביבי עץ, פסולת נגרים. אותו דבר הכרית. שמיכות גסות כיסו את המיטה. סדינים וציפות לא היו. הפולנים רטנו וכעסו, קללו וגידפו וזאת היתה שיחת היום. טוב, חשבנו. במידה והם יהיו בלתי מרוצים, לא יחשבו על דברים אחרים.

עם עלות השחר, תקעו שומרי המחנה בחצוצרות, סימן שעל כולם לקום. רוב הפולנים לא התרחצו בבקר, הלכו לחדר האוכל, שם חילקו דיסה דלילה, שבסיסה היה להלכה חלב וקמח, אבל למעשה היתה רובה מים. שוב קללות וגידופים, כולם היו רעבים ללחם ופה חילקו מרק מימי. שוב תקיעת חצוצרה: כולם למסדר. הופיע מפקד המחנה, גינזל, חיכה שכולם יעמדו בשלש שורות. ספר את הגברים, ספר את הנשים, גם השוטרים ספרו, אבל כל אחד מהם רשם תוצאות שונות. החברה היו בתנועה, התווספו מאחרים ומאלה שכבר נספרו, נזכרו במשהו והלכו לחדריהם. הגרמנים לא יכלו להגיע למספרים מוחלטים אבל היה ברור שלא כולם הופיעו למסדר, בדקו בחדרים והסתבר, שנשארו חולים במיטותיהם. השעה דחקה וגינזל פקד לנוע לעבר המפעל. בראש הטור הלך שוטר וגם בצדדים שמרו שוטרים לבל לא יצא אף אחד מהשורות. לאה הלכה עם כולם למפעל ואני נשארתי עם מפקד המחנה. בוא איתי, אמר, אנחנו נעשה ביקור חולים בחדרים. כמעט בכל חדר היתה אחת הנערות במיטה. מה יש לך, שאלתי, לא נתנו לי תשובות ברורות. טוב, אמר גינזל, אני אשלח הנה את הסגנית שלי, פרולין למברכט, היא תעשה את הדיאגנוזה. היה גם בחור אחד שלא יצא לעבודה. אמר שהוא חולה והוא מרגיש שיש לו חום. גינזל אמר לו שיבוא למשרד בעוד שעה והוא ישלח אותו עם שוטר לרופא המפעל. חיכינו במשרד המחנה לפרולין למברכט. היא היתה כבדת גוף, נשמה ונשפה ואמרה בכעס; הנה הפולניות האלה חושבות שבזמן המחזור החדשי אפשר להתפנק ולשכב במיטה. גירשתי אותן לעבודה, אמרה בסיפוק.

גינזל עם הסגנית יצאו לסיור במחנה ואני נשארתי רוב שעות היום במשרד, באפס מעשה. מדי פעם נכנס אחד השוטרים, זקנים, חקלאים זעירים שתו קפה ואכלו את הסנדוויץ שהביאו מהבית, עישנו מקטורות או לעסו טבק. שאלו אותי מאיזה אזור אני וניהלו איתי שיחות על דא והא. שפתם היתה פשוטה ורמתם נמוכה. הייתי רעב. שאלתי אותם אם אפשר לקנות מזון. אמרו לי שהביאו עכשיו גזר למחסן המחנה ואותו מוכרים באופן חופשי. קניתי גזר ואכלתי. במחסן הנקרא משום מה קנטינה, מכרו גם גזוז ולשוטרים בירה. חוץ לזה אפשר היה לקנות משחת שיניים אלא מטיב גרוע ביותר, משחת נעליים עוד יותר גרועה ועוד כל מיני בקבוקונים שהכילו תחליפים. שאף אחד לא קנה אותם. לחם, קצת מרגרינה ופרוסת נקניק חילקו לנו אחת ליומיים וכמובן שכולם אכלו אותו בבת אחת והיו אחר כך רעבים עד החלוקה הבאה.

גינזל חזר מהסיור ואמר לי שעלי לערוך רשימות של תושבי המחנה, לפי החדרים ולרשום את הציוד שכל אחד קבל. הציוד היה דל ביותר. מגבת, צלחת עמוקה, ספל, כף. היתה גם סנדלריה במחנה וקבלו נעליים לתיקון. תושבי המחנה הפולנים ענדו על בגדיהם העליונים את האות P ואילו יוצאי ברית המועצות ענדו את המילה Ost כלומר מזרח.

גינזל היה ידידותי כלפי. בלעדי לא ידע לבוא בדברים עם אנשי המחנה. אני דברתי באופן חפשי עם הפולנים וגם עם הנערות מאוקראינה, רובן ידעו פולנית ואני הבנתי אוקראינית מזמן שרותי בצבא הפולני. היו שם בני המיעוטים, אוקראינים ובילורוסים. גינזל היה אדם קשוח. כשאמר משהו, עמד על שלו, אפילו שהשתכנע אחר כך שאיננו צודק, שמר על כבודו והתרתח מהר אם מישהו לא הסכים אתו. יחד עם זה, לא שכח שגם הוא היה פעם פועל, היה פעם חייל והיה שבוי בידי הרוסים, 4 שנים היה בשבי בסיביר בימי מלחמת עולם השניה. גינזל היה פעם חבר במפלגה הסוציאלדמוקרטית, לא נרשם למפלגה הנאצית, כפי שעשו אחרים ובעמקי ליבו הרגיש והבין את המצב של פועלי הכפיה שהובאו מביתם על כורחם, מאלצים אותם לעבוד בשביל המאמץ המלחמתי ונותנים להם מזון במידה כזאת שאמנם אי אפשר היה למות ממנה אבל גם קשה היה לחיות, את עמדתו זו לא אמר לי, כמובן, באופן ישיר אך באופן בלתי ישיר אפשר היה להסיק מסקנות האלה מדיבוריו.

אני למדתי מהר איך לדבר עם גינזל. הייתי זהיר, מאופק וסובלני ותירגמתי את טענות תושבי המחנה בצורה כזאת, שלא תרגיז אותו ושתגובתו תהיה תמיד לטובת המסכן. הדבר לא היה קל, אבל על פי רוב הצלחתי ורבים מבין תושבי המחנה העריכו אותי על זה והיו אסירי תודה עבור עזרתי ועצתי.

לאה עבדה במפעל במחלקה העשירית שבראשה עמד מנהל העבודה בנקה. תחילה עבדה בבירור תרמילים פגומים, עבודה קלה, אבל היא סבלה ממאמץ העיניים, לכן העבירו אותה להשגחה על המכונות, שפלטו את התרמילים הפגומים. המכונות היו מיושנות והתקלקלו לעתים. לאה דאגה לזה שהקלקולים ירבו, המכונות תהיינה משותקות והייצור יסבול. כשחשבה על מטרת התחמושת, המשך המלחמה והריגת אנשים, נפלה בה

הרוח ועשתה הכל כדי לחבל במאמץ המלחמתי של הנאצים. כמוה עשו גם חברותיה הפולניות, הממורמרות מהמזון הדל במטבח וגם הן חיבלו במכונות. "מַשינה קפוט" כלומר המכונה התקלקלה. זאת היתה הסיסמא הנפוצה במפעל ושיחת היום במחנה אחרי שעות העבודה. לאה אמרה לי לעתים שהיא מרוצה שלכל הפחות אני לא צריך לעבוד במפעל. כל הגברים הפולנים במפעל עבדו כסבלים, העבודה היתה קשה ומי יודע אם הייתי יכול לעמוד בזה, בפרט כשהמזון היה דל כל כך. ליד הפועלים הזרים עבדו במפעל גרמנים. גברים מעטים מאד, משוחררי גיוס, אבל נשים רבות. לרוב עקרות בית, שגויסו לעבוד במפעל בטחוני. אלה היו נשים ממשפחות פועלים, ממורמרות, לא התלהבו מנצחונות הצבא הנאצי והיו חרדות לחיי הבנים ובעליהן אשר בחזית. אחדות מהן הבינו לרוחן של הפועלות הפולניות, הנמצאות כאן הרחק מביתן ומשפחותיהן, מה גם שהן רעבות ללחם. לכן אחֲדות מהגרמניות, שהביאו מהבית כריכים, דאגו גם לפולניות וכיבדו אותן. ליד לאה עבדה גרמניה פראו מַסביג, בעלה היה פועל, איש פשוט אבל בעל אופי טוב, שניהם היו בעלי אופי טוב ולא היו חברים במפלגה הנאצית. גב' מסביג התעניינה מאד בגורלנו, מה גם שהיה לה קל לבוא בדברים עם לאה והתפעלה מידיעתה את השפה הגרמנית. השפה, כידוע, מקרבת אנשים. היא הביאה ללאה יום-יום כריכים וגם לי הביאה לאה מָנָה. כמובן לא כל הנשים היו מַקשֶה אחת, היו ביניהן חברות מפלגה, נאציות, מהן היו צריכים להזהר.

במידה ומצבנו הוטב במקצת, גדל הדכאון אצל לאה. היא בכתה בחשאי. "מה קרה עם כל היקירים שלנו"שאלה את עצמה "אנחנו ניצלנו, ברחנו מגיטו וארשה, ברחנו מגילניוב, הצלנו את נפשנו אבל נטשנו את הורינו, את אחיותינו ואת המשפחות שלהם. האם מותר לנו לעשות זאת?" שאלה שוב. לא תמיד היתה לה הזדמנות לקונן בקול אבל היה נראה שמחשבות אלה מנקרות בליבה, כל עת שהשגנו משהו במצבנו העלוב ובכל עת כשסיכויינו עלו.

מפקדי המחנה, גינזל ושתי עוזרותיו, אירגנו את החדרים. בכל חדר מינו אחראי או אחראית לחדר. התפקיד העיקרי של האחראים היה לשמור על נוכחות כל תושבי החדר ולהודיע על הנעדרים. היו כאלה שביקשו חופשות, רצו לנסוע הביתה לימים אחדים ומשלא קיבלו אותה, ברחו מהמחנה. אחת לשבוע חילקתי אני כרטיסֵי מזון לכל חדר. על כל כרטיס היה רשום שמו של בעל הכרטיס. את הכרטיסים מסרתי לאחראים בחדרים. אם מישהו ברח, החזיר האחראי את הכרטיס למשרד. כך נודע למפקד המחנה על מקרה הבריחה והוא הודיע על זה להנהלת המפעל. היו פולנים שתכננו בריחה אולם רצו למנוע מירדף וביקורת ברכבת, לכן ביקשו ממני שאני אשהה ליום או יומיים את הדיווח עד שיספיקו להגיע למחוז חפצם. היה להם בי אימון מלא וידעו שיכולים לסמוך עלי ואכן כך עשיתי ורכשתי את הערכתם של תושבי המחנה.

כשבועיים אחרי בואנו למחנה "נתכבדנו" בביקור של קציני משטרה ואנשי גסטפו. מפקד המחנה אסף את כל הפולנים, גברים ונשים לאולם. שם הופיעו הקלגסים והטיפו מוסר לתושבי המחנה. אני עמדתי ליד גינזל ותפקידי היה לתרגם. לפני הפתיחה ניגשה אלי שכנה מהחדר שלנו, שמה וַלֶרְיָה בילסקה, אשה חוצפנית, פטפטנית ותוקפנית ואמרה לי בלחש "מר זדולינסקי, גם אתה ודאי שמעת שישנן יהודיות מחופשות לפולניות בין תושבי המחנה. אנחנו צריכים לדאוג להרחיק אותן מפה. אנא, מסור לאנשי המשטרה שיטפלו

בענין הזה". התחלחלתי. העמדתי פנים שאני מסכים אתה וכמובן אעשה כך. כשקצין הגסטפו התחיל את נאומו, הסביר את חובותנו במפעל, לעבוד ולעבוד ואיים על העצלנים או סרבנים בעונש מוות, תרגמתי בנאמנות יתירה את דבריו והוספתי להם משקל עד כמה שיכולתי, כדי לדכא את הפולנים המנוולים, אשר בעת צרה, כשמצבם פה די רע, חושבים על יהודיות מסכנות המבקשות להציל את נפשן. אחרי הנאום ירד עד בדי כרוחם של המקשיבים, שהמנוולת בילסקה לא הזכירה לי אפילו ענין היהודיות.

כעבור יומיים היו שמועות במחנה שנתגלה יהודי. הרי הוא זיגמונד ז'לינסקי. זה היה בחור צעיר, כבן 18, מלודז'. באתי אתו בדברים. הוא שם לב שאנחנו, לאגו ואני, יהודים. ליהודים היה קל יותר להבחין בבני ישראל מאשר לנוצרים. מראה הפנים, המבטא, ההתנהגות המאופקת, המנטליות ותרבות הדיבור, אלה היו סימני ההיכר. הוא סיפר לי את קורותיו עד שהצליח להגיע הנה, למחנה. חבריו לחדר שמו לב שהוא יהודי ויש ביניהם ויכוח, לזכותו ונגדו. אלה הרוצים לעזור לו, מיעצים לו לברוח מהמחנה ולחפש עבודה אצל איכר. "הם זקוקים מאד לכוח אדם ויקלטו אותך ברצון". נתגלתה גם יהודיה במחנה. שמה במחנה היה ולדיסלבה קובילינסקה. גם היא מסכנה, חברותיה לחדר הציקו לה והיא השתדלה להיטיב להן כדי שישתקו ולא ילשינו עליה. אבל הן בכל זאת הלשינו. היא התקשרה עם הבחור ז'לינסקי ושניהם ברחו מהמחנה. בבקר אחד אמר לי גינזל בסיפוק רב "יודה ווג" כלומר שיהודים ברחו. הוא היה מרוצה מאד, לא רצה ענינים עם המשטרה. אחרי חודש ימים טלפנה המשטרה החשאית מפוסטדם שתפסו שני פועלים מהמחנה שלנו, פולנים אשר שמם ז'לינסקי וקובילינסקה ושאלו אם אנחנו מעונינים לקבלם ואם אנחנו מוותרים עליהם, ישלחו אותם ללשכת העבודה ושם יכוונו אותם למקום עבודה אחר. גינזל לא היה במשרד. אני שמחתי שהם לא נתגלו כיהודים. התאזרתי בעוז ואמרתי למזכירת המשטרה שאין אנחנו מעונינים בפועלים שברחו מהמחנה מכל סיבה שהיא. מוטב שיעבדו במקום אחר. המזכירה רשמה לפניה את תשובתי וכעבור חודשים נודע לנו ממכתב שקבלנו מהם, שהם נקלטו בעבודה אצל איכר בפוטסדם-גרובה ומצאו שם מקלט בטוח. לאה היתה מאושרת מהמבצע המוצלח שעשיתי. אחרי המלחמה פגשנו אותם בלודז' והם הציגו אותי לידידיהם כמציל נפשם.

הפולניה המבוגרת במחנה, אווה שטומפקה מהעיר קרקוב, היתה כבת 50. היא היתה חולנית, הלכה מעט לעבודה, ביקרה הרבה אצל הרופא וביקשה להשתחרר בגלל מחלותיה. היא סיפרה לנו שהלשינו עליה בקרקוב שהיא עזרה ליהודיות להסתתר. עצרו אותה, אבל מחוסר הוכחות לא העמידו אותה לדין אלא שלחו אותה למחנה. הרופא בדק אותה פעמים רבות ובסוף הסכים לשחררה. שאלה אותנו אם נוכל לתת לה מעט כסף להוצאות הנסיעה. ברצון נתנו לה והיא הבטיחה לשלוח לנו חבילת מזון כשתחזור הביתה. "ראשית כל" אמרתי "הואילי לשלוח מכתב והודיעי לנו מה שלומך וכו'" הייתי מעונין לקבל ממנה מכתבים. כל הפולנים ואף האוקראינים קבלו מכתבים מהבית ואנחנו אף פעם לא קיבלנו מכתב. מישהו יכול לשים לב, חשבתי. ואכן, הבת של אווה שטומפקה כתבה לנו מכתב מפורט, גם שלחה לנו חבילת מזון ושאלה במכתב מה נחוץ לנו. שלחנו לה תודה וברכות, מכתב ארוך, ובאופן זה התפתחה בינינו חליפת מכתבים כל זמן שהותנו במחנה טרוינבריצן וגם אחרי המלחמה ביקרה אותנו בדירתנו בלודז'.

באחד הימים ביקר במחנה המנהל הראשי של המפעל, מהנדס פְרַי. הוא היה בעל סמכות רבה, מה גם שהיה חותנו של אחד מהאחים קוּפ, בעלי החברה שמושבה בברלין. לפרַי נתלוו מנהל המינהל, מנהל המשק ועוד מנהלי מחלקות אחדים. הפמליה עם פרי בראשה ביקרה במטבח, בחדר האוכל ובקנטינה והגיעה למשרד מפקד המחנה. אני עמדתי ליד המשרד והמפקד הצביע עלי שאני המתרגם וגם איש המשרד. כנראה שאני עשיתי רושם טוב על פרי והוא הציע לי תפקיד "טוב יותר" דהיינו הציע לי לעמוד בראש קבוצת פועלים ואני אהיה כעין מנהל עבודה. נזכרתי במנהלי עבודה והמשגיחים היהודים בגיטו וארשה, השנואים והעלובים, עניתי לפרי שאני מעדיף להשאר במחנה בתפקיד שיש לי עתה. "היתכן" אמר "הרי הַצָּעתי היא לטובתך. אתה לא תצטרך לעבוד". עניתי מניה וביה "אין לי שאיפות גדולות" Ich habe keine grossen Ansprueche אנשי הפמליה נדהמו מאומץ ליבי. לסרב למנהל הראשי? היו כאלה ששמחו על אי הצלחתו. בעיקר גינזל. אחרי שהפמליה הלכה, שיבח אותי גינזל ואמר לי "אתה נשאר אצלי, אל תלך לאף מקום".

הארוחות בחדר האוכל נעשו גרועות מדי שבוע. בצהריים נתנו מרק שהכיל להלכה בשר, תפוחי אדמה, ירקות וסלק לבן. סלק הדומה לסלק בהמות. זה להלכה. אבל למעשה המרכיב העיקרי היה הסלק. בדרך נעלם הבשר בקיבות הטבחית ועוזרותיה וגם בקיבת מפקדת המחנה וסגניתה. במנת המרק שכל אחד קיבל, היו צריכים לחטט היטב כדי למצוא שתיים או שלוש קוביות קטנטנות של בשר. גם תפוחי האדמה היו מעטים ובתחתית הקערה היתה שכבה עבה של הסלק. חתיכות ארוכות כמו צ׳יפס. אבל לא היו אלה תפוחי אדמה אלא סלק, צהוב או לבן. טעמו פגול וסיביו קשים כמו חוטי קשירה. כשלעסתי אותו, היה לי הרושם שאני אוכל נסורת-עץ מבושלת. התוצאה היתה שרוב הסלק נזרק לחביות שעמדו לפני היציאה מחדר האוכל. כולם היו רעבים ויותר מכולם היו הבחורים שעבדו כסבלים. הכריכים שהביאו הגרמנים והגרמניות במפעל, נחטפו. היו גרמנים שהזמינו פולנים לעבודה בשעות הפנאי למשקים החקלאים ושם שילמו להם במצרכי מזון. כסף היה בידינו, כי קבלנו משכורת פעמיים בחודש. השטרות היו חדשים, מודפסים יפה ומבריקים אבל אי אפשר היה לקנות בהם מצרכי מזון. אלה נמכרו רק לגרמנים בקיצוב, תמורת תלושי מזון.

ביום אחד התפארה בילסקה שהצליחה לקנות ככר לחם במאפיה, בעיר. חשבנו, לאה ואני, שגם אנחנו יכולים לנסות. היציאה מהמחנה היתה מותרת רק למי שהציג אישור של מפקד המחנה. השגת האישור היה מותנה במצב רוחו של המפקד. לנו, כמובן, לא סירב לתת אישור והלכנו העירה באחד מימי נובמבר האחרונים, בערב, לפני סגירת החנויות. עמדנו רגע לפני חנות המאפיה. על המדפים היו מונחים ככרות לחם מבריקים. מבעד לדלת הסגירה נדף ריח הלחם הטרי. היססנו. בחנות עמדה אשתו של האופה. לאה נכנסה וביקשה לקנות ככר לחם. זו ענתה לה שמוכרים רק לבעלי תלושי-מזון. לאה אמרה שהיא תושבת המחנה ואין לה תלושים, אבל רוצה לשלם. בעלת המאפיה אמרה שהיא יודעת שמצב המזון קשה במחנה ומכרה לה כיכר. בעוד ימים אחדים שוב הלכנו למאפיה והצלחנו לקנות מדי פעם ככר לחם.

הפועלים הגרמנים במפעל היו מעטים מאד. נשים היו רבות. הגברים היו מגוייסים. לא רחוק מהמפעל היה מחנה של שבויים צרפתים מימי כיבוש צרפת. אלה עבדו במפעל. היו ביניהם גם בעלי מלאכה, מסגרים, כרסמים וכו' שבויי המלחמה קיבלו חבילות מזון מהצלב האדום. חבילות טובות שהכילו אפילו שוקולד וממתקים אחרים. - דבר נדיר. במרוצת הזמן נרקמו יחסי ידידות בין הצרפתים והנערות הפולניות. נערות היו רבות אבל נערים פולנים היו מעטים ולאלה לא היה אפילו שוקולד להציע לנערות.

אני הייתי התורגמן במחנה. במפעל היה משרד גדול, מינהלה. שם היתה מתורגמנית פולניה מוורשה. שמה מַרִינָה בז'וזובסקה. כבת 40. חוץ מגרמנית ורוסית, ידעה גם צרפתית. עבדה במשרד המינהלה ושימשה גם כתורגמנית בזמן הצורך. במחנה התגוררה בז'וזובסקה בחדר קטן ליד המרפאה עם בת-דודה, קָרוֹלִינָה וִיסוֹצקה, אשר עבדה כחובשת וגם טיפלה בדואר. חילקה מכתבים שהגיעו לאנשי המחנה והביאה לדואר את המכתבים היוצאים. גם ויסוצקה דיברה גרמנית, רוסית וצרפתית. היה לנו כמעט ברור שהן יהודיות אבל היינו מדי זהירים מכדי לשוחח אתן על הנושא. ויסוצקה וגם בז'וזובסקה היו מיודדות עם הצרפתים, הן שמשו להם לעתים קרובות כמתורגמניות.

בחודש דצמבר ארגנו הגרמנים במחנה את חגיגת ליל-חג-המולד. הדבר הראשון, מקהלה. באולם האספות הגדול במפעל, אולם אשר שימש רק את הגרמנים, היה פסנתר. בז'וזובסקה ניגנה על הפסנתר את שירי חג המולד וקרולינה ויסוצקה ניצחה על המקהלה. צחוק הגורל; את התַרבות הביאו יהודיות.

עם התקרב החגים, אחזו את הפולנים געגועים הביתה. רבים השתדלו לקבל חופשת מולדת אבל הבקשות נידחו. לאה סיפרה לי שהפולניות הנשואות, היינו 10 זוגות בחדר, זוגות צעירים ללא ילדים, מדברות ביניהן שכדאי להכנס להריון ואז יתנו להן חופשת-לידה ויוכלו אולי לבקר את הוריהן. ואמנם, הוסיפה לאה, שתיים מהן נכנסו להריון. אני חשבתי בליבי שאולי גם לאה היתה צריכה להכנס להריון. היא תמיד מקוננת על האסון שקרה לנו ולמשפחותינו וההריון יעודד אותה, היא תמצא תוכן בחיים. היינו כבר 4 שנים אחרי החתונה והגיע הזמן גם לזה. הגיע ערב חג המולד, 24 בדצמבר 1942. באולם המקושט נאספו כל הפולנים והפולניות. פתח את החגיגה מפקד המחנה גינזל, אשר עמד על הבמה ולצידו אני. תרגמתי את נאומו משפט אחרי משפט. כשהוא הזכיר שהנוכחים נמצאים הרחק מביתם ומשפחותיהם, פרצו כל הנערות בבכי קולני. בקושי הצליח גינזל להרגיע אותן. אחרי הפתיחה שרה המקהלה שירי חג המולד, כשויסוצקה מנצחת ובז'וזובסקה מלווה את המקהלה על הפסנתר. ליד דלת היציאה-מהאולם נערמו חלות מתוקות, חלות לחג, בגרמנית אמרו להן "שטוללה" וכל אחד מהחוגגים קבל חלה אחת בזמן יציאתו מהאולם.

כשהגענו לחדר שלנו, בירכו הפולנים אחד את רעהו בחג שמח כששני האנשים, המברך והמבורך, מחזיקים בבת אחת ב"אופּלַטֵק". כעין מַצָיה דקיקה, הלחם של הפולחן הקתולי המסורתי בכנסיה. זה מנהג פולני עתיק יומין ואנחנו הכרנו אותו. את האובלַטים קבלו הפולנים במכתבים ממשפחותיהם. כשברכו גם אותנו ושברנו אתם את "האופלטק", אמרנו להם שאנחנו הולכים לגב' ויסוצקה ובז'וזובסקה לברך אותן בחג שמח. הרי הן ארגנו כל כך יפה את המקהלה. מטרתנו האמיתית היתה להמלט מהחדר, מהאוירה הנוצרית.

נכנסנו לחדריהן הצר של שתי הגבירות כשבידינו חצאי האובלטים ובירכנו אותן לפי המנהג ובאותה הצורה כפי שבירכו אותנו. באותו רגע נשברה לאה ופרצה בבכי וגם הן פרצו בבכי. לאה נפלה בזרועותיהן והן ניסו להרגיע אותה. הסכרים נפרצו. המסווה הנוצרי נפל מעל פנינו והלבבות היו פתוחים להשתפכות הנפש. שעה ארוכה ישבנו ארבעתנו, האנוסים של המאה ה-20 וגילינו בלחש מי אנחנו. אותו דבר הן עשו, הן היו אחיות ממשפחה מכובדת מווארשה. בעלה של ויסוצקה נשאר בווארשה מחוץ לגיטו אצל פולנים שמסתירים אותו ואילו הבן מתכונן לבוא לגרמניה בעקבותיה. היא היתה נשואה לפרנציסק גרינבום מתעשית הסרטים הפולנית, שותפו של הבמאי אלכסנדר פורד. אחותה עבדה עד למלחמה כפקידה במשרד המסחר והתעשיה. לאט לאט נרגענו כולנו ואכלנו מהעוגות. אני שוב חשבתי על הדכאון הנפשי של לאה והחלטתי להפסיק את הזהירות ומוטב, חשבתי בלבי, שלאה תהיה בהריון. זה ישפר את מצב רוחה.

אחרי כחודשיים אמרה לי לאה שהיא נכנסה להריון. היא אמרה לי שישנן שמועות במחנה שיאפשרו לפועלות הזרות לבצע הפלה מלאכותית. היו אז פולניות ורוסיות אחדות בהריון. אולם השמועות התבדו. אחת החובשות, פראו טרק, אמרה לי שהנהלת המפעל החליטה להקים חדר תינוקות, בבוא הזמן. אין לך מה לדאוג, הוסיפה. אתה יכול לעודד את אשתך. היא צריכה להיות מאושרת שיהיה לכם ילד. פראו טרק עצמה היתה עקרה.

היה חורף. חורף במחנה. עצי האורן היו מכוסים שלג. האויר היה צח ונעים אבל לא כך נעים היה מצב הרוח שלנו, עובדי הכפיה הרעבים ללחם. המחנה גדל. הקימו עוד צריפים ואפילו בניני לבנים, ביתנים ארוכים ובהם חדרים רבים. אנחנו, לאה ואני, קבלנו חדר קטן באחד הביתנים. אמרתי לגינזל ששכנינו לחדר אינם נקיים ביותר, יש להם כינים ואם הוא רוצה למנוע שאני אבוא למשרד עם כינים על גופי, אז שידאג לנו לחדר נפרד. חדר קטן אבל שנגור בנפרד. הוא הסכים אתי והציע לי לעבור באופן זמני לחדר קטן במרפאה, אשר שימש בדרך כלל חדר בידוד לחולים. אחרי כשנה עברנו לחדר בביתנים החדשים שנבנו.

התפסרנו משכנינו הפרימיטיביים, מהקללות וניבול הפה, מהלכלוך והכינים. היו ביניהם שלא התרחצו בחורף. אחדים רחצו בבקר את הפנים ואחדים אפילו על זה ויתרו. בשבת אחרי הצהריים לכבוד יום א', רחצו את החלקים העליונים של הגוף בחדר המגורים. חדר הרחצה עמד שומם. לא היו בו מים חמים. אנחנו התרחצנו במים קרים. גינזל המפקד אירגן רחיצה כללית בבית המרחץ העירוני, שם היו מקלחות, אמבטיות וכמובן מים חמים. האחראית לרחיצה ההמונית היתה גב' קביסטקובסקה, חובשת חדשה, שהגיעה עם משפחתה למחנה. היא היתה גרמניה לפי מוצאה אולם בעלה היה פולני והילדים גדלו כפולנים. בגלל המוצא שלה, היו לכל המשפחה זכויות מיוחדות. בבית המרחץ רחצו ראשית כל הנערות כשקביסטקובסקה משגיחה עליהן. אחרי הנערות רחצו הבחורים. גינזל ביקש ממני שאני אשגיח שכולם יתרחצו, בל יהיו מתחמקים. קביסטקובסקה אמרה לי שאנחנו שנינו נשגיח עליהם באולם הכללי וכשהם יגמרו, אנחנו נתרחץ בחדרים נפרדים, בהם היו אמבטיות. הסידור הזה היה מצויין עבורי וכך עבר הכל בשלום.

היו בעיות של כסות חורף. בכסף שקיבלנו אי-אפשר היה להשיג בגדים. היו נחוצים תלושי קניה מיוחדים דומים לתלושי מזון ואלה קיבלו רק הגרמנים. מפעם לפעם הגיע למחנה משלוח של בגדים משומשים שנתרמו ע"י גרמנים, קבלנו את הבגדים חינם, היו בעיות עם המידות הבלתי מתאימות. קבלנו גם נעלים אבל על סוליות עץ עבות. כשהלכנו בחורשה נדבק השלג לסוליה, בכל צעד נוסף נדבקה שכבת שלג נוספת ואי אפשר היה להמשיך. החזקתי בכיס המעיל חתיכת ברזל ומדי פעם ניקיתי את הסוליות.

למשרד המחנה הגיעו כל יום עתונים: "פלקישר באובכטר" ועתון מקומי של טרוינבריצן והסביבה. אני קראתי יום יום את העתונים וידעתי את המתרחש בחזיתות. אחרי הנצחונות בחזיתות ברוסיה, בצפון ובדרום, באה המפולת בסטלינגרד. ביום אחד נכנסה למשרד פרולין למברכט המפקדת, דמעות בעיניה ובפיה בשורה: "סטלינגרד נפלה" אמרה "אתה יודע כמה קרבנות נתנו שם". היא היתה אמנם רווקה אבל היה לה בן בצבא. הסתרתי מפניה את שמחתי וסיפרתי את הבשורה הטובה ללאה. בעתון טרם הודיעו על כניעת הצבא הגרמני בסטלינגרד, גם באפריקה נחלו הגרמנים מפלות ורוחנו עלתה. הכף התהפכה ומאז ואילך הפסידו הנאצים בכל החזיתות.

לקראת האביב באו משלוחים נוספים של פועלי כפיה. הרוב היו פולנים ואוקראינים. אבל היו גם בני אומות אחרות. הולנדים, בלגים, צרפתים, ביטאים. היו מעטים מהונגריה, יוגוסלביה, לטביה, אסטוניה, צ'כוסלובקיה. סטרים מקרים, אנשים מכל רחבי אירופה.

במשלוח אחד של פולניות, משלוח קטן, אשר הגיע משלזיה התחתית, היתה נערה בשם מריה מילבסקה. היא ידעה גרמנית על בוריה וצרפתית דיברה באופן חופשי. המחנה גדל, ידינו היו מלאות עבודה משרדית והיא נתקבלה כמתורגמנית לצידי. היתה נערה גבוהה, תמירה, בעלת שער שחור ועינים שחורות אבל לא היתה דומה ליהודיה. גם לא דומה לפולניה. ביום אחד סידרנו כרטיסי תושבי המחנה. "הנה אחת" אמרה "שמה סרפינה שולחן, מלה עברית". שאלתי אותה על ידיעתה בשפה העברית "אני יודעת רק מספר מלים בעברית. אני מלודז', גרנו ברחוב זבצקה 18, שם אמנם היו יהודים רבים, אבל משפחתנו היתה המשפחה הנוצרית היחידה בכל הבית".

אני לא שאלתי ולא חקרתי אותה. אבל חשבתי בליבי שהיא מסכנת את עצמה בדיבורים מיותרים. היו עוד יהודיות אחדות במשלוחים האחרונים, אבל אלה היו זהירות מאד ואף פעם לא גילו כלום אודות זהותן. היו נבונות, אינטליגנטיות, מאופקות. מטעמי זהירות לא התקרבו אלינו, אבל אפשר היה להבין לפי המבט שהן מבחינות בנו ומבינות שגם אנחנו מבחינים בהן. לעומת זה היתה עלמה רוסיה מקייב בשם לריסה יקונינה. היא הגיעה למחנה עם אמה. האם היתה אשה שקטה, אולם הבת לריסה המכונה לורה, היתה בחורה עליזה, מבריקה, דיברה גרמנית די טובה, כולם היכירוה, עם כולם פטפטה, בקיצור התבלטה מאד מבין יתר הנערות האוקראיניות השקטות, הפשוטות, לרוב כפריות. היו נערות שאמרו: לורה היא יהודיה, אבל אינני בטוח אם היתה זאת רכילות מתוך קנאה או שבאמת לורה היתה ממוצא יהודי.

גם מילבסקה התבלטה מאד בין הפולניות, אני הזהרתי אותה לפעמים שתהיה מאופקת יותר, אולם היא לא שמעה בקולי. היו לה שאיפות; לפי תעודת הלידה שבידיה, היתה ילידת וילנא, מאם פולניה ומאב גרמני בשם דטלוף מילבסקי. היו לכן זכויות, הגרמנים קבעו את הלאומיות לפי האב. מילבסקה נסעה לרסנאמט, מכון הגזע הגרמני בברלין, שם מדדו ושקלו אותה, ראיינו אותה וכעבור מחצית השנה שלחו לה תעודות הקובעות שהיא בת הגזע הגרמני ויש לה כל הזכויות של בני עמה. מילבסקה עזבה את המחנה ועברה לגור העירה, לטרוינבריצן, שם שכרה חדר אצל משפחה גרמנית. אולם המשיכה לעבוד במשרדי המפעל. גם לי הציעו פעם לטפל בהשגת זכויות של גרמני-פולקסדויטשה, כלומר בן העם הגרמני שנולד מחוץ לגרמניה ואין לו אזרחות גרמנית. היה זה בחחנת המשטרה הקטנה בטרוינבריצן, שם הוזמנתי כמתורגמן בחקירה פלילית של פולני ממחנה אחר בסביבה. הפולני לא הופיע ולא עשיתי כלום, אולם בזמן ההמתנה, נכנס מפקד התחנה לשיחה איתי, התפעל מהגרמנית הטובה שדיברתי ושאל אותי "מדוע שלא תעשה צעדים להשיג זכויות יתר כפי שעושים אחרים. הנה המתורגמן ממנה סלטרהוף הפך לפולקסדויטשה". רק זה חסר לי, חשבתי.

בחדשי הקיץ הרגישה לאה ברע. היא היתה בחדשי ההריון האחרונים. יום אחד התעלפה ליד המכונות, עליהן השגיחה, ונפלה לתוך ארגז עם תחמושת. קבלה מכה בגב, בצלעות האחרונות. החובשת שמה לה תחבושת במקום שקבלה המכה. (לילד שנולד היה כתם ורוד על הגב בדיוק באותו מקום). אחרי כמה ימים התאוששה וחזרה לעבודה. אני לעומת זה דאגתי מאד. לא גיליתי ללאה שדאגה חדשה ניקרה בליבי. על סמך איזה תעודות ירשמו את הנתונים בתעודת הלידה של הילד שיוולד? לי לא היתה תעודת לידה. האם ידרשו ממני שאשיג תעודה ממקום לידתי בפולניה? בלילות נדדה שנתי וחשבתי על אפשרויות מאפשרויות שונות ומשונות. עד שאשה הראשונה במחנה כרעה ללדת. הלידה היתה בבית החולים ושם כמובן רשמו את הילד. אחרי שחזרה שאלתיה והיא אמרה שלא דרשו תעודות. האחות הראשית רשמה את הנתונים מפי היולדת. אבן נגוזה מליבי . אין כל פחד, חשבתי.

עם גידול המחנה נתקבל עוזר למפקד בינזל. שמו של הסגן היה אלריך. מקצועו חקלאי זעיר והשכלתו אפסית. בקושי חתם את שמו. נוסף לזה היה רשע. תחילה התחנף לכולם, רצה לרכוש ידידים ולהתאקלם, אבל גסותו ורשעותו לא הצליח להסתיר. הוא מסוכן, חשבתי והייתי זהיר מאד. לא התווכחתי אתו ונזהרתי להכנס אתו לשיחות ארוכות. הוא סיפר ואני הקשבתי.

מילבסקה סיפרה לי שביום אחד, כשנעדרתי מהמשרד, סיפרה פרולין למברכט לחבריה גינזל ואלריך, שחייל אחד אשר בא הביתה לחופשה מהחזית המזרחית, מספר, שבווארשה היה מרד יהודים. היהודים הסתתרו בבונקרים ומשם ירו אל הצבא הגרמני, אלריך הקשיב לה ופתאום אמר "הזדולינסקי הזה גם הוא יהודי מסווה", אף אחד לא הגיב ולא התווכח אתו. מילבסקה הוסיפה לי "האלריך הזה הוא מסוכן ועליך להזהר". מנין בא החשד שלו, חשבתי. כנראה אחת הפולניות רצתה למצוא חן בעיניו, לענין אותו והיא אמרה לו. אשר למרד גיטו וארשה, העתונות הגרמנית לא הזכירה אותו וזאת היתה הידיעה היחידה שקבלנו עד תום המלחמה. סיפרתי ללאה אודות אלריך שגם תהיה זהירה. הוא לפעמים נכנס לשיחה אתה. אשתו ביקרה אותו

במחנה, היא אהבה לשוחח אתנו וגילתה לנו ידידות. אפילו שלחה לנו פעם עוגה ופעם אחרת, ברוזון. לאה היתה מיודדת עם השכנה שלה במפעל, גרמניה בשם מסביג, אשה טובת לב. היא הזמינה אותנו לא פעם לדירתם בעיר, ברח' בקרשטרסה, שם ישבנו בימי א', אתה ועם בעלה והבנות. שתינו קפה ואכלנו עוגות.

המסביגים שנאו את הנאצים. שאלנו אם היו אי-פעם יהודים בעיירה. "כן" אמרו "היו שלש משפחות יהודיות בטרוינבריצן, אנשים הגונים, עם עלות הנאצים לשלטון עזבו היהודים את העיירה והיגרו לחו"ל". בחורף עזרתי למסביג לנסר עצים להסקה. הוא היה זקן חביב וידידותי. לאה היתה מיודדת גם עם גרמניות אחרות במפעל וביקרה אותן בבתיהן.

במחנה היה פולני בשם סטפן דמביץ. עוד בהיותנו בחדר המשותף, הערכנו אותו כבן אדם נבון, פחות גם מהאחרים וגם פחות אנטישמי. בערבים כולם ניהלו שיחה משותפת, סיפרו על המצב הפוליטי, עתונים לא קראו, אלא שמעו מהגרמנים במפעל. בסוף נסבה השיחה על ענין חיסול היהודים בפולניה. כמעט כולם היו בדעה אחת: "זה הדבר החיובי היחידי שהגרמנים עשו בפולניה. חיסלו את היהודים" אמרו בסיפוק רב. היחידי שלא הסכים לדעה הכללית היה דמביץ. אשר לנו, שתקנו ועזבנו את החדר. לא רצינו להכנס לויכוח. זה היה מסוכן.

בקיץ נסע דמביץ לעתים קרובות לברלין. אמנם היה אסור לנו לצאת משטח העיר טרוינבריצן, אבל הוא עבר על האיסור ונסע לברלין בימי א' בבקר וחזר בערב. הוא קנה שם בגדים בשוק שבאלכסנדרפלץ, לעצמו, לאשתו ואף מכר לאחרים. אמרתי לו שיקנה עבורי חליפה. הוא הציע לי שאסע אתו ואקנה בעצמי. הרי צריכים למדוד. ואכן נסעתי. זו הפעם הראשונה שהייתי בברלין. היו ניכרים סימני ההפצצות הליליות של המטוסים הבריטיים. הגרמנים היו מדוכאים. הם הוציאו למכירה בגדים משומשים. ראיתי קצינים רבים, ביניהם שני יפנים, לבושים מדי הצבא הגרמני, מדי ווָפן-ס.ס. המשולש המדיני ברלין-רומא-טוקיו היה במלוא פריחתו. - לאה שמחה כשחזרתי הביתה.גם לה הבאתי חלקי לבוש וקניתי בברלין עוגות תפוחים תמורת תלושים שקנינו בשוק השחור. לסטפן דמביץ היה חוש מסחרי והוא הכיר היטב את השוק השחור בברלין.

פרק י"ז: נולד בן

באמצע ספטמבר 1943 אחזו את לאה צירי לידה. מפקד המחנה הזעיק מילדת. בערב אמרה המילדת שרצוי לנסוע לבית חולים. הוזמן אמבולנס והמילדת נסעה עם לאה לברנדנבורגר לנדסאנשטלט, בית החולים המחוזי שבקצה השני של טרוינבריצן. בבקר הלכתי שמה, בפרברי העיירה בירכה אותי עקרת בית גרמניה בברכה גרמנית מסורתית "גריס גוט". עם עלות המנהיג הנאצי המטורף לשלטון היתה הברכה השגורה בפי כל "הייל היטלר", חובתה של כל איש ואשה בגרמניה. אולם האשה שפגשתי ברכה אותי ב"גריס גוט". זה סימן טוב, חשבתי.

בבית חולים נודע לי שנולד לנו בן במזל טוב. הלידה היתה בלילה אחרי חצות, ב-15 בספטמבר. לידה די קשה. לא היתה חלשה ותשושה, שיבחה את המילדת, אשר דיברה דרך אגב גם פולנית, היא עזרה לה מאד ועודדה אותה ברגעים הקשים. בבקר הופיעה ליד מיטתה האחות הראשית ולאה מסרה את שם הילד כפי שהוסכם בינינו מראש: זיגמונד. שמו של אבי המנוח היה זוסיה=זאב. עד שנוכל להסב את שמו של הרך הנולד, יהיה שמו בינתיים זיגמונד, החלטתי.

התינוק היה נחמד, אם כי אפו היה קצת מעוך. האחות ניחמה אותי שבעוד יום יומיים, צורתו תהיה אחרת. גם ראשו היה קצת מעוך. הוא שכב בסל אחד עם תינוקת טרית, מונגולית, בעלת שערות שחורות מבריקות ובלט עוד יותר שערו הבהיר, העדין כמשי.

במחנה ובמפעל בירכו אותי הגרמנים "גרטולירה אירן שטמהלטר". שטמהלטר נקרא הבן הבכור, ממשיך השושלת.

אחרי ימים אחדים קבלה לאה חום והתינוק קבל צהבת, לכן נשארו בבית חולים כשבועיים. ביום א' הופיע בביה"ח כומר קתולי, שבא במיוחד מהעיירה הסמוכה בלזיג (בטרוינבריצן לא היתה כנסיה קתולית) כדי להגיש סעד נפשי לחולים בני העדה הקתולית. אלה היו פועלים זרים מצרפת, פולניה וארצות אחרות. כשראה את התינוק, שהוריו פולנים, פנה ללאה ואמר שחובתו להכניס אותו בברית הנוצרי, כלומר לערוך לו טבילה. לאה אמרה שתדבר אתי ונעשה את הטבילה ביום א' הבא. היא קיוותה שבמשך השבוע תשוחרר מבית החולים ותוכל בינתיים להתחמק מהטקס הנוצרי. אולם כשלא הסכימו לשחרר אותה, היה עלי להתכונן לקיום הטקס. הזמנתי את שתי האחיות, ויסוצקה ובז'וזובסקה, היהודיות מווארשה וגבר אחד, קביטקובסקי. קביטקובסקי היה בעלה של החובשת ממוצא גרמני. הוא היה אדם נוח מאד. לא הביט הרבה סביבו ולא התענין במתרחש סביבו. היה כעין בטלן. בחרתי במיוחד בו, כדי שלא ישים לב להתנהגותנו בזמן הטקס, באם משהו לא יהיה כשורה. הכומר, איש צעיר וידידותי, היה שמח שאני מבין גרמנית ויכול להסביר לי הכל בלי הפרעות, ניגש מיד לענין. קביטקובסקי לא הבין גרמנית וזה היה נוח לנו.

לאה סבלה מאד מעצם קיום הטקס.

לא כך תיארה לעצמה את חגיגת הולדת ילדה הבכור. היא זכרה היטב את טקס ברית המילה שנערך בלודז' כשלאחותה רגינה נולד הבן הבכור. אז היו נוכחים כל בני המשפחה עם הוריה בראש והסבים מצד אביו של התינוק. איפה הם עתה? איך התאכזר הגורל כלפינו שאנחנו נמצאים על אדמת גרמניה הארורה, בתוך תוכו של הגיהינום הנאצי, והננו חייבים להעמיד פנים של נוצרים. אנחנו שחונכנו על ברכי הדת היהודית, במשפחות בעלות מסורת ותודעה לאומית?! אנחנו פה, אנוסים "במהדורה שניה", אחרי שעברו כמה מאות שנים אחרי סבלות האנוסים במהדורה הראשונה, בספרד. הטקס היה לה זר והיא הרגישה סלידה. רצתה להתחמק ממנו ולא הצליחה. אני קיבלתי את הדבר קל יותר. ידעתי שלפי ההלכה היהודית אין לטקס הזה כל ערך. הבן שלנו נולד מהורים יהודים, מאם יהודיה והוא יהודי ככל אחד. בבוא הזמן נכניס אותו בבריתו של אברהם אבינו. אנחנו אנוסים, חשבתי, לערוך את הטבילה. הנסיבות דורשות את זה. קביטקובסקי הסנדק יספר לפולנים במחנה שטבלנו את בננו והעובדה הזאת תביא לנו חסינות מסויימת. לנו וגם לרך הנולד.

הטקס התקיים בבית חולים בחדר קטן. הכומר הצעיר, בריא הגוף, בעל הפנים האדומות, היה מאושר וידידותי כלפינו וכלפי הסנדקים קביטקובסקי וגברת ויסוצקה. על השולחן עמדה עוגה אשר אפתה בשבילנו אשתו של סגן מנהל המחנה, הגרמניה אלריך. השגתי גם מספר בקבוקי בירה. בדרך כלל מכרו בירה אך ורק לגרמנים.

נכנסה לאה והתינוק בזרועותיה. פניה היו עצובות. כמעט פרצתי בבכי אבל התאפקתי בכל כוחותי והעמדתי פנים כאילו אני עליז ומאושר. היה די קשה לשחק את התפקיד. הכומר פטפט הרבה ולמזלי הפיג את המתיחות השוררת בחדר.

הטקס לא היה ארוך.

הכומר הציג לתינוק כמה שאלות ועל כולן ענה קביטקובסקי במלה אחת "כן". הוא היה הסנדק והסנדקית היתה הגב' קרולינה ויסוצקה, אשר שמה האמיתי היה גרינבום. במקום טבילה במים קדושים, שפך הכומר קצת מים מבקבוק עשוי כסף, אשר בכיסו, על ראשו הקטן של התינוק, ניגב את המים במגבת שהביא עמו ובירך את כולנו. לאה הוזילה דמעות. אני התייחסתי לענין באדישות. כולנו, חוץ לכומר והסנדק, היינו יהודים ומה ערך של הטקס הזה.

לאה והתינוק חזרו מבית החולים. שבועיים בערך לפני הלידה, היתה היולדת משוחררת מהעבודה במפעל וגם שבועות אחדים אחרי הלידה. אחד מראשי המינהלה במפעל, שמו היה המנהל ספפן, הזמין אותי למשרדו ואמר לי שהוחלט להקים במחנה חדר תינוקות. היו אז במחנה שלשה תינוקות וכעשר נשים בהריון. כמו-כן הוחלט שאשתי לאה תהיה המטפלת. הוא חושב שאין התנגדות מצדנו. אמרתי שאנחנו מסכימים. מכל הדמויות במפעל היה ספפן הדמות הכי מעניינת, גבוה, בעל שערות שיבה מבריקות, פנים מוארכות ואף נשרי.

היה אינטליגנטי ופקח, בעל מרץ והחלטות מהירות. הוא ואשתו עברו מברלין לפני זמן קצר. בברלין עבד ססקן במשרדם של האחים קופ, בעלי החברה. בגלל ההפצצות הגוברות, צומצמה פעילות המשרד והוא הגיע למפעל בטרויגבריצן. אשתו גויסה לעבודה במחנה, שעות אחדות בבקר. אבל לא היה תפקיד עבורה והפסיקה לבוא. היא הכירה אותנו והתענינה בנו. הביאה ללאה צנצנת קונפיטורה מתוצרת בית, שאלה על שלומנו ואפילו שאלה אם נחוץ לנו משהו. גם בעלה, המנהל, התייחס אלי לא כאל פועל-כפיה, אלא כאל חבר בעבודה. בחורף הגעתי למשרד במפעל עם דיווחים מהמחנה. לפי הדו"חות הזמין המפעל מצרכי מזון עבור המחנה. ססקן ראה שאני רטוב מהגשם, אין לי מעיל עליון. מיד נתן לי תעודה ואמר לי לגשת למחסן המפעל ושם קיבלתי מעיל גשם, אשר שימש אותי שנים רבות. ססקן, אשר חזותו היתה יהודית, ענד על דש מקטורנו צלב קרס קטן המצביע על השתייכותו למפלגה הנאצית. האם הוא היה ממוצא יהודי? זאת אין אני יודע. אשתו היתה מבית פכשטיין והתנהגותה העדינה והלבבית הזכירה מוצא מבית יהודי טוב. גינזל כעס פעם על ססקן ואמר אלי "היהודי החכם הזה ססקן, מה הוא חושב?" העמדתי פנים תמהות. „כן", אמר, „אשתו היא מבית פכשטיין, זה שם יהודי מובהק". שתקתי, כולי תמהון.

ובכן, לאה היתה מטפלת בתינוקות. בחודשי החורף הקרים עטפה כל בקר את התינוק בשמיכות והביאה אותו לחדר התינוקות. היה זה לפני עלות השחר. אפלה בחוץ. הפועלות הפולניות הביאו את תינוקיהן לחדר הקר ועברה שעה ארוכה עד שהתנור המוסק בלבני-פחמים חימם את החדר. גם אנחנו השתמשנו בלבני פחמים להסקה. הלבנים - בריקטות בגרמנית - היו עשויות מפסולת פחמים. לאה טיפלה בתינוקות במסירות ובכשרון, בתנאים קשים. היא התחבבה על כל האמהות וזכתה להערכה של הנהלת המחנה. במטבח לא אהבו אותה. שם היא נאבקה למען התינוקות, דרשה מזון טוב ומבושל היטב. מילבסקה היתה עדיין במחנה והיא הזהירה את לאה מפני הכעס והאיומים של הטבחית. התקרב חג המולד ומילבסקה הציעה ללאה שהיא תקשט עץ אשוח. בי הפצירה שאני אשיג עץ ואמנם השגתי עץ אשוח קטן ומילבסקה עמלה בשעות הערב על הקישוטים. הפולניות התמוגגו משמחה כשנכנסו לחדרנו הקטן וראו את העץ המקושט. הן אהבו מאד את התינוק, זיגמוש הקטן, לקחו אותו על זרועותיהן ושיחקו אתו. היתה גם צ'כית אחת, בשם קגניצקה, אשר טיפלה במסירות בתינוק, בזמן שללאה היתה יד חבושה, מחמת פצע מוגלתי ואפילו ניתחו לה את היד.

קוניצקה רחצה את התינוק ודאגה לו. זה היה זמן קצר אחרי הלידה. היו עוד פולניות נוספות שישבו אצלנו שעות ארוכות, בערבים אחרי העבודה ובימי א' וטיפלו בילד ושיחקו אתו. אחת, סטשה פובולנה, התמידה בזה כל זמן היותנו במחנה.

הגיע חג המולד 1943. במחנה היו צרפתים, הולנדים ובני אומות אחרות וכולם תרמו להידור חגיגת מסיבת חג המולד. מילבסקה התחפשה לבת טירול ושרה פזמונים בפולנית ובצרפתית. זכתה לתשואות ממושכות והיתה לחביבת המחנה.

בא החורף, חורף 1944. לאה חלתה קשה ושכבה בחדר מבודד במרפאת המחנה. תחילה חשבו שחלתה בטיפוס-הבהרות אבל רופא המחנה, רוסי בשם בנימין סליבנוב מעיר בוברויסק, קבע שאין זה טיפוס אלא דלקת ריאות. הוא היה איש טוב לב וטיפל בלאה במסירות בתרופות המעטות אשר היו באמתחתו.

סליבנוב היה רופא בצבא האדום, נפל בשבי הגרמני וממחנה השבויים נשלח אלינו והיה רופא המחנה. לאה התגברה על המחלה וחזרה לעבודה בחדר התינוקות. סליבנוב השגיח עליה באופן תמידי, בדק אותה לעתים קרובות ויעץ לה איך לשמור על הבריאות ועל הכוחות. בתנאי המחנה זה לא היה קל.

אשר למזון, היה לנו עתה קל יותר, הודות למקרה משונה. זו הפעם השניה בזמן המלחמה שהסיגריות חילצו אותי ממצוקה. הפעם הראשונה במחנה השבויים ועתה במחנה העבודה. כמו המזון והביגוד, כך גם צרכי העישון, הסיגריות והטבק, נמכרו בחנויות אך ורק לגרמנים לפי תלושי-עישון, כמובן בצמצום. לאנשי המחנה, פועלים זרים, היתה הקצבה מרוכזת, תלת-חדשית. לפולנים ולרוסים הקצבת טבק גס, הקרוי מַכּוֹרקה ולפועלים האחרים - סיגריות. מהמשרד הראשי במפעל שלחו לשלטונות אחת ל-3 חודשים בקשה להקצבת צרכי עישון. הפקידה שמילאה את טופס הבקשה טעתה, רשמה כמויות תלת-חודשיות במשבצות המיועדות להקצבה לחודש אחד בלבד ובסוף הטופס הכפילה את כל הכמויות פי שלש, להקצבה תלת-חודשית. קבלנו, איפוא, במשרד המחנה כמות גדולה מאד של סיגריות ומכורקה, לו היה גינזל מפקד המחנה, היה בלי ספק מחזיר את העודף, אולם עכשיו בשנת 1944, עם גידולו של המחנה, עמד בראשו מפקד חדש בשם הרטמן וגינזל היה סגנו. הרטמן היה אישפיקה, גמיש, אינטליגנטי, סובלני, ידע שפות. היה לפני המלחמה סוכן נוסע של מפעל תעשייתי, סוכן מכירות. היה שונה לגמרי מגינזל באופיו ובהתנהגותו. חוץ מזה היה מכור לעישון סיגריות ולכן "קפץ על המציאה" ואמר לי לשמור בסוד את ענין הסיגריות. הוא הוסיף שאם אני זקוק לסיגריות, אני יכול לקחת כאוות נפשי. הוא עצמו לקח מלוא החופניים וחילק לתושבי המחנה תוספות מעל למכסה וכבש את ליבם.

תמורת סיגריות אפשר היה להשיג הרבה. לחם, חמאה, נקניק, בחדרנו הקטן עמד תנור ברזל, תנור הסקה אולם למעלה היה פתח לסיר והיתה אפשרות לבשל עליו או לטגן. קנינו סירים ומחבת ולאה בישלה ארוחות ערב בשבילנו ובשביל הילד. האוכל במטבח היה מתחת לכל בקורת. רק בימי א' היו תפוחים מבושלים בקליפות וקצת בשר ברוטב.

אחרי המפלות שנחלו הגרמנים, פנו להם האיטלקים עורף. הגנרל האיטלקי בדוליו החמרד נגד השלטון הפאשיסטי של מוסוליני ועבר עם צבאו לצד מעצמות הברית. הדבר חרה לגרמנים, הכריזו על בדולין כבוגד ולחמו נגדו. לקחו הרבה שבויים. כמאה וחמישים איטלקים הגיעו למחנה שלנו. שבויים מסכנים בבגדי צבא בלויים. האיטלקים הוכנסו לשני צריפים במרכז המחנה, הוקמה גדר של חוטי תיל מסביב לצריפים והיה זה מחנה שבויים בתוך המחנה שלנו. האיטלקים היו רעבים מאד, אכלו פסולת ירקות, ירקות חיים, שנזרקו מהמטבח.

בחג הפסחא 1944 התקיימה תפילה לקתולים שבמחנה. התפילה היתה ביום השני של החג בשעות אחרי הצהריים. הגיע אותו כומר קתולי מהעיירה הסמוכה וערך תפילת חג. הוא אמר שהאב הקדוש ברומא הודיע שמחמת המלחמה מותר למאמינים לגשת לקוֹמוּניָה הקדושה ולקבל את הלחם הקדוש אפילו אם הם אכלו בבקר. מאחד הפולנים, שכן מהחדר שלנו לשעבר, שמו זיגמונד לוּפוּשִינסקי זכיתי לכבוד רב. הוא הזמין אותי להיות סנדק בחגיגת הטבילה של בתו הקטנה, אשר נולדה כ-5 חודשים אחרי התינוק שלנו ושטרם נטבלה.

אחרי התפילה החגיגית, התפזר הקהל ונשארנו באולם הגדול, רק הורי התינוקת זיגמונד ומארישה, אני הסנדק והסנדקית, גיסתו של לופושינסקי אשר באה במיוחד ממחנה אחר, ממרחקים. הטקס היה ידוע לי היטב. הכומר היה שוב שמח שיכול לעשות את מלאכתו, מה גם שהסנדק מדבר גרמנית. הילדה קבלה את השם קריסטינה.

אחרי הטבילה הלכנו כולנו למחנה, לחדרם של הזוגות הנשואים, שם היה השולחן ערוך לסעודה החגיגית ושם חיכתה לי גם לאה.

כשנכנסנו לחדר אמרה מארישה, אם התינוקת: "עכשיו הקריסטינה שלי איננה כבר יהודיה". היא התכוונה, כמובן, לטקס הטבילה אשר "גאל" את הילדה מחיק היהדות. בבורותה הגדולה זיהתה מארישה את היהודים עם עובדי האלילים.

אירועים נוספים לא היו במחנה בשנת 1944. הגרמנים היו בנסיגה בכל החזית הרוסית. ב-6 ביוני 1944 התחילה הפלישה הגדולה של צבאות הברית, אמריקה, בריטניה וצרפת החופשית לחוף המערבי. הצבאות חצו את תעלת למנש ופלשו לצרפת בכוח אדיר. הגרמנים התגוננו והקרבות היו עקובים מדם. הגרמנים הפעילו את הנשק הסודי שלהם. את הטילים וי-1 וי-2 אשר גרמו לקרבנות רבים בבריטניה, אבל גם הטילים לא שינו את מהלך ההיסטוריה. כמו שהגרמנים התפארו בשנים 1941-1942 שהם מצליחים בכל החזיתות, כך עכשיו נחלו כשלונות בכל החזיתות ונסוגו בלי הרף.

ההפצצות על גרמניה החרבו עכשיו. בלילות הפציצו הבריטים וביום הפציצו האמריקנים. לפי הדו"חות היומיים של המפקדה העליונה הגרמנית, הופצצו בגרמניה בתי-חולים, בתי-ספר, גני-ילדים, אף פעם לא הודיעו הנאצים על מפעל של תעשיה צבאית שהותקף. היה ברור לכל שההיפך הוא הנכון. מפעלים רבים, בסיסי-חיל-הים, תעשיה צבאית סבלו נזקים רבים מאד מההפצצות הבלתי פוסקות. מטוסים טסו מעל המחנה לילה לילה. היו אזעקות והאפלות. ליד הביתנים היו שוחות והיה מחובתנו לרוץ לשוחה עם הישמע אות האזעקה. אבל האזעקות היו כה תכופות, שמזמן רב חדלנו להתחבא בשוחות. הצרפתים וההולנדים, אשר עבדו במשמרת לילה במפעל, הצטיידו בפנסי כיס ואותתו בלילות למטוסים המפציצים אולם כלום לא קרה. למגינת ליבנו לא הפציצו אף פעם את המפעל.

במחנה היתה חובשת חדשה, גרמניה בשם מתילדה. היא באה אלינו מבסיס חיל הים הגרמני, סבינמינדה. אחרי המלחמה נודע לנו ששם היה בסיס האימונים של הטילים. מתילדה סיפרה לנו שהבסיס הופצץ כל לילה. היא התגוררה רחוק מהבסיס. לכן לא ירדה למקלט. בבסיס עצמו היו נזקים כבדים. מתילדה אהבה מאד את התינוק שלנו וקראה לו "זיסר" כלומר מתוק. במבטא הוירצבורגי שלה זה נשמע "זישה", בדיוק כפי שהיה ביידיש שם אבי המנוח. זיגמוש היה ילד יפה, עיניו כחולות, שערותיו בהירות, אפו חטוב יפה ופיו קטן. כולם אהבוהו. הולנדי אחד צילם אותו ונתן לנו את התמונות. בעל הסנדקית שלח מוורשה סט בגדים בצבע תכלת והוא נראה נחמד מאד בבגד הזה.

הבן של קרולינה ויסוצקה לא היה נמול, לכן היה לו קל יותר להשתמש בתעודתו המזויפת. הוא הגיע לגרמניה עוד בשנת 1943 ועבד כפועל אצל אכר בחבל ברנדנבורג. בלבוב אשר בפולניה נשארה ארוסתו, נערה בת 19, בת למשפחה יהודית אמידה. הוריה גורשו למחנה השמדה והיא נשארה אצל משפחה פולנית אשר הסתירה אותה, אולם היה קשה לנערה להיות בלבוב, עיר בה רבים הכירוה, היא כתבה לויסוצקה וביקשוה לעשות מאמצים שהיא תוכל לבוא אליה לגרמניה. ויסוצקה החובשת פנתה לרופא גרמני ד"ר וידבלד, אצלו ביקרה לעיתים עם פולניות חולות, והוא השיג תעודת נדרשת לעבודה משרות-התעסוקה הגרמני. התעודה נשלחה לנערה בלבוב וזו נסעה עם התעודה לבירת הגנרלגוברנמנט, לעיר קרקוב, ללשכת העבודה המרכזית. אולם שם היתה לה צפויה סכנה חדשה. אחד הפקידים חשד בה שהיא יהודיה. היא הכחישה, עמדה בחקירות, ידעה בעל פה הרבה תפילות נוצריות ובסוף הגיעה לגרמניה, סחוטה ותשושה מהמתח והפחד. היא נקלטה בעבודה בביתו של הרופא הזקן, ד"ר ויטבלד ולפעמים ביקר אותה ארוסה, בנה של קרולינה ויסוצקה, בעלה של ויסוצקה נהרג בסוף 1944 בזמן קרבות המרד הפולני בווארשה.

במחנה אצלנו היו כ-14 יהודיות מוסוות, ביניהן אחת מלבוב בשם קריסטינה הרצוג, בחורה משכילה, אשר עבדה במשרד הראשי, אחרת בשם קֶנדרַק היתה מהעיר לובלין. היא דיברה אתנו לעתים קרובות, בעיקר במשרד, מטעמי זהירות לא ביקרה אצלנו בחדר. היה לה ידידה פולניה בשם לֶבּוֹן ולידידה הזאת היה ידיד פולני בשם מַצֵ'ק טַאטַאי, אדם כבן 30. טאטאי עבד בעיר, בבית-חרושת לנקניקים וגם התגורר בעיר. הוא ביקר במחנה בימי א' ובערב יצא עם שתי הבחורות. הנערה קנדרק ידעה שאינני מעשן ושאלה אם אני יכול להחליף סיגריות בנקניק. הסכמתי כמובן. היא הביאה לנו לא רק נקניק אלא מצרכי מזון רבים הדרושים לנו ולילד. אחרי המלחמה פגשנו את טאטאי בלודז'. הוא אמר שהוא יהודי והוא הבחין עוד בהיותו במחנה שאנחנו יהודים.

חג המולד 1944 עבר במחנה בשקט. לא היו חגיגות. הגרמנים היו מדוכאים. הרוסים היו קרובים לגבול הגרמני. במערב התחוללו קרבות עזים בבגליה. הגרמנים ניסו להתקיף אבל לא הצליחו. במחנה היו אנשים מעשרים אומות. היו גם גרמנים בודדים. בעלי מקצוע שנשלחו מברלין המופצצת ועבדו במפעל כפועלים מומחים בענף המתכת. ביניהם היה אחד בשם אונגר, גרמני בלונדי, בעל קומה בינונית. לפעמים הוא נכנס למשרד של המחנה וגלגל שיחה איתי או עם מפקד המחנה. פעם אחת הוא שמע במשרד גידופים כלפי הפועלים הזרים וחרה לו שעושים זאת בנוכחותי. הוא הזמין אותי לסיור מחוץ למחנה ליום א'. הלכנו כברת דרךוהוא הזכיר את המקרה במשרד. "כן" אמר "החברים שלי אינם מתחשבים ברגשות של הזולת. אני סובל לא מעט מרדיפות הנאצים ולכן אני מבין לרוחך ומשתתף בצערך". הרגשתי שהאיש רוצה לשפוך את לבו. "אתה סובל מרדיפות הנאצים?" שאלתי. הוא נאנח. "הבט" אמר, אני נשוי לאשה יהודיה זה כבר 15 שנים. היא נמצאת בברלין ויש לנו בת קטנה. עבדתי שנים רבות כנהג משאית בעיריה. פעמים אחדות קראו לי למשרד ודרשו שאני אתגרש מאשתי ובסוף פיטרו אותי. היה לי ברור שאם אני אתגרש, אשתי תהיה נתונה לסכנת גירוש למחנה השמדה". הוא סיפר שאשתו וגם הבת חייבות בנשיאת טלאי צהוב ועליו מודפסת המילה Jude . היא אמנם עובדת במפעל שעבדה בו תמיד אבל היא מנודה

מהחברה. מצרכי מזון מותר לה לקנות רק בחנויות מכלת בודדות וזאת בשעות מיוחדות בין 11 ל-12 לפני הצהריים. נשים כאלה יש בסך הכל מעט מאד בברלין.

אשתו של אונגר ביקרה אותו פעם אחת במחנה ואני ראיתי את המסכנה. אונגר היה כנראה איש טוב אבל מטעמי זהירות לא סיפרתי לו את הסוד שלנו.

באביב 1945 התרבו ההפצצות. המבצרים המעופפים שלטו במרחב האוירי. ביום אחד ספרנו, מפקד המחנה ואני, שש מאות שבעים וחמש מטוסים, שטסו במבנים של עשרים וחמשה מטוסים. הגרמנים הרגישו שהקץ מתקרב ויחסם אל הפועלים הזרים היה יותר סלחני. עכשיו הם קללו וגידפו בקול את המשטר הנאצי. העתונים הופיעו כרגיל ובהם דברי עידוד. "עוד המערכה לא הסתיימה. נאמנות למפלגה ולמנהיגות! הנצחון יהיה מנת חלקנו!" קראו באספות המנהיגים. העתונים מסרו על הזוועות המבוצעות על אדמת גרמניה הכבושה בידי החיילים הסובייטים. שוד ואונס! כל גרמני הוא עתה חייל! גם זקן ונער! כולם לנשק! חילקו בזוקות לאוכלוסיה והסבירו איך לתקוף טנקים סובייטים.

ב-20 באפריל 1945, ביום ההולדת של הצורר הנאצי, נפסקה אספקת הזרם למחנה שלנו. האזעקות נשמעו בקול חלוש, מגנרטור מקומי. הגרמנים דיברו ביניהם שהרוסים מתקרבים. תחנת הרכבת בעיר טרוינבריצן הופצצה מהאויר. פצצות אחדות נפלו גם בשטח המפעל. הקץ היה קרוב.

פרק יא': השחרור

היה זה ביום שבת אחרי הצהריים. ישבתי במשרד המחנה. נכנסה נערה אוקראינית ואמרו שטנקים רוסים מתקרבים. ואמנם שמענו טרטור טנקים רבים על הכביש, קרוב למחנה. הנערות יצאו מהמחנה ונפנפו לחיילים. שוטרי המחנה הגרמנים נעלמו כבר בבקר. טור המחץ עבר את הכביש לכיוון העירה והשתרר שקט. מפקדי המחנה לא היו נראים לעין, עזבו מזמן. ישבתי במשרד עם אחד מתושבי המחנה ההולנדים. מה עכשיו? לאה עם הילד היו בדירתנו בביתן הסמוך. על קירות המשרד היו תלויים דיוקניהם של המנהיגים הנאצים, הצוררים של העם היהודי, האנשים שהביאו שואה עלינו ומרחץ דמים לעמי אירופה. עליתי על השולחן והורדתי את הדיוקנאות מהקיר, קרעתי אותם לגזרים ודחפתי את הניירות לתוך התנור. סגרתי את המשרד והלכתי אל משפחתי. אחרי שעה קלה הגיעה המכונית הרוסית הראשונה למחנה. ישבו בה סמל ושני חיילים, כנראה מחיל המצב, שהגיע בינתיים לעיירה. הרוסים שבמחנה התקהלו סביבם והמטירו עליהם שאלות רבות. זו הפעם הראשונה בחיי שראיתי חיילים סובייטים. למרות מזג האויר הנוח - היה שבוע אחרון של אפריל - חבשו על ראשיהם כובעי פרווה, לבושם היה כבד וכמובן בלוי. היו זמן רב בחזית. המכונית היתה קטנה ומשומשת מאד.

אחרי כחצי שעה חזרו החיילים העירה. השכם בבקר רצו רבים מהמחנה העירה להביא שלל. האנשים סיפרו שחנויות רבות פרוצות בעיר וגם דירות אחדות שתושביהן עזבו, נפרצו. תושבי המחנה שלנו והמחנות האחרים בסביבה חיפשו פורקן אחרי שנים רבות של מצוקה כבדה ורעב. המטבח במחנה היה סגור ונציגים אחדים של הצרפתים, ההולנדים והבלגים התיעצו אתנו, איך לארגן מינהל עצמאי ולספק מזון לתושבי המחנה. אולם לא היו מתנדבות במידה מספיקה והענין לא יצא לפועל. מדי פעם ביקרו במחנה חיילים רוסים בחברת התושבים הרוסים. אלַי בא ליטאי אחד מהמחנה עם שני חיילים רוסיים ודרשו שאפתח המשרד. ערכו במשרד חיפוש ולקחו את האקדח של מפקד המחנה מארונו האישי. היה שם גם כר שלו, לעתים רחוקות הוא נשאר ללון. רצו לקחת את הכר אבל ברגע הזה אני הקדמתי את הליטאי. אמרתי שאני לוקח את הכר בשביל הילד הקטן. בינתיים נכנסו עוד שניים מתושבי המחנה. החיילים שאלו אותם מי אני והם ענו שאני מתורגמן. "האם הוא היה טוב כלפיכם?" שאלו. קבלו תשובה חיובית ועזבו את המשרד.

בשעות אחרי הצהריים שמענו יריות סמוך למחנה ופתאום הופיעו בשטח אנשי צבא גרמניים, מזויינים ומצויידים בתחמושת רבה. השד יודע מנין צצו. פתאום הופיעה גם פרוֹלין לַמברכט, סגנית מפקד המחנה. המחנה היה שוב בשלטון הגרמני, אבל לשמחתנו רק שעות אחדות בלבד. שוב היו יריות, הפעם מנשק אוטומטי רב, היו פצועים אחדים במחנה וידי החובשות היו מלאות עבודה. הגרמנים נהדפו ובמחנה הופיעו אנשי צבא רוסים. הם הכריזו ברמקול שעלינו לפַנות את המחנה תוך רבע שעה. כל התושבים חייבים לעזוב את המחנה ואת העיר וללכת מזרחה, האזור היה אזור קרבות.

היתה לנו עגלת ילדים משומשת. שמנו את זיגמוש הקטן. הוא היה אז בן שנה ושבעה חודשים. אספנו בחפזון את מעט הבגדים שהיו לו וזזנו לכביש. המונים יצאו מהמחנה. כולם הלכו בכיוון העיירה ומשם לכביש המוביל מזרחה. למזלנו לא היה גשם. מזג האויר היה נאה והיינו שמחים שעוזבים את המחנה. לא היו לנו זכרונות טובים. שנתיים וחצי של רעב ומצוקה. היינו מאושרים במפלת הנאצים. הצטערנו רק שאנחנו חייבים לנוע מזרחה ולא בכיוון ההפוך, מערבה. שם היינו מגיעים לשטח התפוס בידי האמריקאים, הבריטים והצרפתים. אך לא היתה לנו בחירה.

הלכנו שעות כשהכביש מלא תושבי המחנה הנמלטים. הגיע הלילה ועצרנו בכפר גרמני. נכנסנו לאחד הבתים, שם כיבדו אותנו בלחם וקפה. נשארנו ללינת לילה ובבקר שוב כולם על הכביש. ראינו שאחדים מהתושבים נסעו במשאיות סובייטיות, תפסו "טרמפ". פגשנו במרוסיה, הקרויה במחנה מרוסיא קומיסר בשל המרץ המופרז בדיבוריה ובהתנהגותה. "מה, אתם הולכים עם התינוק?" אמרה "איך תגיעו?"

היא עצרה בתנועת יד אחת המשאיות, דיברה עם החיילים ואמרה לנו "עלו על המשאית ותסעו הביתה". שמענו בקולה. אלינו הצטרפו עוד שתי פולניות מהמחנה שהיו בחברתנו. העגלה נשארה בצידי הכביש. החיילים לא רצו לקחת אותה. אחרי שנסענו כ-10 ק"מ עצרו החיילים וציוו עלינו לרדת. הם לא ממשיכים.

היינו מיואשים, ניגשנו לכפר סמוך כדי לחפש עגלה, עגלת יד בשביל המטלטלים המעטים שלנו. לא מצאנו עגלה. ישבנו בצידי הכביש וטכסנו עצה איך להמשיך. פתאום הופיעה שיירת עגלות, רתומות לסוסים ועליהן פועלים פולנים מאזור פוזנן, אשר חזרו הביתה מעבודות כפיה אצל איכרים גרמניים. הם לקחו אותנו ברצון על אחת העגלות, העגלון היה בחור צעיר, כבן 19, שמו מתיאוש קלצ'ק מהכפר הפולני מכלין מחוז שרם בחבל פוזנן. מתיאוש היה נער טוב. בסתיו 1944 כשהגרמנים נסוגו מהחבל, גוייס מתיאוש עם עגלת סוסים של הוריו כדי שיוביל את הגרמנים הנסוגים. עכשיו היה בדרכו הביתה. כל שאיפתו היתה להחזיר הביתה את העגלה והסוסים והוא היה מרוצה שאיננו נוסע בודד, כי החיילים הרוסים היו עלולים להחרים את עגלתו ואת הסוסים. כשעל העגלה היה ילד ונשים אחדות, סיכוייו עלו. נוסף לעגלה היה לנו עתה גם מזון לילד: השיירה עברה בבקר ליד מתנה גרמני אשר שימש בסיס לחיל האויר הגרמני. הבסיס היה עזוב ומחסני האספקה פרוצים. הפולנים הצטיידו במזון. היו להם שקים מלאים צנימים, ביסקוויטים מסוגים שונים וחלב מרוכז בקופסאות. עם מטאוש קלצ'ק נסענו ימים אחדים. עברנו כפרים נטושים, בכפרים אחרים היו אנשי צבא רוסים. גרמנים לא היו בכפרים הסמוכים לכבישים, לפעמים ראינו חיילים גרמנים, בלי נשק, מסתתרים ביערות, הם חיפשו בגדים אזרחיים ורצו להתחמק מהשבי.

כשעצרנו בכפרים, היינו צריכים לחפש מספוא בשביל הסוסים. הרוסים החליפו לנו סוס אחד, נתנו לנו סוס חלש אשר בקושי התקדם. עזבנו אותו במרעה והמשכנו עם סוס אחד. החליפו לנו גם חלקי רתמות, בסוף החליפו לנו גם את העגלה. לא תמיד היה היחס של החיילים הרוסים ידידותי כלפינו, הפליטים הפולנים. פעם אחת נתקלנו בחייל שכור, אשר עצר את העגלה ודרש מאתנו שעונים. לא היו לנו שעונים. הוא רצה את טבעת הנישואין של לאה. אני התנגדתי. הוציא פגיון ואיים עלי. ברגע הזה התערב חברו וסילק אותו מהכביש. לעומת זאת היו גם חיילים שעזרו לנו. כשעצרנו בערב אחד בכפר, בו היו כמה

אנשי צבא רוסים, בא לקראתנו סמל סובייטי וכשראה שיש לנו ילד, הביא לנו מזון ונרות להארת הדירה. כמובן, שרשת החשמל היתה קרועה ולא היה זרם בכפרים. הדבר היחידי שאפשר היה עדיין למצוא בכפרים, היו מים ומלח. כל מצרכי המזון נעלמו. הכבישים המו כל היום מפליטים הנעים מזרחה ומצבא הנע מערבה.

כאמור, נסענו ימים אחדים עם מתיאוש קלצ'ק, 4 ימים ואולי 5 ימים, או אפילו שישה. זיגמוש היה שמח והביט סביבו. התנהג יפה. זו הפעם הראשונה שנסע בעגלת סוסים. במחנה ראה רק את עגלת השוורים אשר חילקה פחמים להסקה. עברנו כפרים רבים, יערות, נהרות, עברנו על פני גשרים ארעיים, כי הגשרים הופצצו. היינו באזור קרבות. היו כיסים, כיסי-התנגדות גרמניים. אחרי ימים של מסע על פני הכבישים המאובקים הגענו לעיר פולנית לשנו בחבל פוזנן. מרחוק ראינו שוטרים פולנים העוצרים את העגלות ומחרימים את הסוסים. בלשנו פעלה כבר רכבת ואמרו לפליטים ללכת לכיוון בית הנתיבות. עצרנו בפרוור העיר. רצינו לעזור למתיאוש קלצ'ק לחמוק מהשוטרים כדי שיוכל לחזור להוריו עם הסוס היחיד שנשאר לו. התקרבו אלינו פולנים מתושבי המקום. שאלנו אותם על דרך אלטרנטיבית כדי לעקוף את השוטרים. הם הצביעו על דרך-שדה העוקפת את השכונה, משם יוכל מתיאוש להמשיך אל מחוץ לעיר. הם הזמינו אותנו, כלומר את לאה ואותי עם הילד להתארח בביתם. קבלנו ברצון את הזמנתם. המארחים שלנו היה סטניסלב גרובלסקי ואשתו. גרובלסקי היה כרטיסן ברכבת וכנראה לא סבל הרבה בזמן המלחמה. הזוג נשאר בביתו כל שנות המלחמה הארוכות. הם רצו לעזור לפליטים שנהרו מגרמניה ולכן הזמינו אותנו עם הילד. הבית היה דו-קומתי, מרוהט ומסודר, נקי ונוח. מסרו לנו את חדר המיטות שלהם בקומה העליונה. התרחצנו באמבטיה, נחנו ואכלנו ארוחה בחברתם ליד שולחן ערוך, נקי ומסודר. היתה זאת בשבילנו חויה גדולה,אחרי הנדודים וההרפתקאות.

למחרת ליוו אותנו בני הזוג לבית הנתיבות ונסענו אל העיר לודז'. הרכבת היתה מלאה פליטים החוזרים מהמחנות מגרמניה. למחוז חפצנו הגענו רק בבקר ונסענו אל דירתנו ברחוב 6-שרפניה 34 (רחוב ה-6 באוגוסט). להפתעתנו היתה הדירה תפוסה בידי פולני בשם קזימיז' גרל, נשוי ועם בת קטנה. בדירה עמדו הרהיטים והחפצים שלנו ועל המשקוף היתה המזוזה שקבענו. בזמן המלחמה התגוררו בדירה גרמנים יוצאי הארצות הבלטיות. כשהגרמנים עזבו את העיר, פלשו הפולנים מהפרוורים ותפסו את הדירות. גרל התגורר בדירתנו בס"ה שבועות מספר. היה מוזר לראות אנשים זרים בתוך המיטות שלנו. גם גרל היה מופתע כשראה אותנו. הוא ידע שהדירה שייכת ליהודים. אבל היה בטוח שהם ניספו בשואה והנה פתאום אנחנו חזרנו. "מאין באתם?" שאל. "מגרמניה, מהמחנה" ענינו. הוא תפס את ראשו בשתי זרועותיו מרוב צער, "בדיוק זה קרה לי" אמר "אף אחד מהיהודים שהתגוררו בבית הגדול הזה לא חזרו ודווקא אתם חזרתם" הוסיף. זאת היתה "קבלת הפנים הנלבבת" אשר היתה מנת חלקנו בעיר לודז', בעיר הולדתה של לאה, בעיר שהיתה בה לפני המלחמה קהילה יהודית בת 270 אלף תושבים. אמרנו לגרל שאנחנו נסתפק בינתיים בחדר אחד, נחלק את הדירה, הרי חזרנו לדירתנו אחרי שנות נדודים ורדיפות לאין שעור, אבל גרל קם ממקומו, התלבש,הלך למשטרה, חזר עם שוטרים והם הכריחו אותנו לעזוב את הדירה. "עליכם

ללכת ללשכת הדיור" אמרו השוטרים. לקחנו את המטלטלים והלכנו ללשכה. היינו ממורמרים ובלבנו אכזבה. בלשכה אמרו לנו שאין להם דירות פנויות ורשמו אותנו כמועמדים לקבלת דירה. האמת היתה שאנשי הלשכה האנטישמים לא דאגו לפליטים היהודים. שמענו מפי אנשים בלשכה שקיים ועד יהודי בעיר, כעין משרד הקהילה, הלכנו שמה. זה היה ברח' צגילנינה. לשמחתנו פגשנו שם את לוניה, בת דודה של לאה. היא היתה פקידה במשרד הקהילה. לוניה התגוררה ברח' גדנסקה עם אחותה אידה. שתי האחיות גורשו לפני שנה מגיטו וארשה למחנה הריכוז אושביץ ובהיותן צעירות ובריאות, ניצלו מהמשרפות. חזרו מהמחנה בפברואר. היו אז עדיין דירות ריקות בלודז' ותפסו אחת הדירות, בהן גרו עם שתי חברות. לוניה שמעה את הסיפור שלנו: גירוש שני מדירתנו. פעם אחת גורשנו ע"י הגרמנים ופעם השניה ע"י שוטרים פולנים. היא הזמינה אותנו לדירתה ברח' גדנסקה, עד שנמצא דירה כלשהיא עבורנו. אידה קבלה אותנו בזרועות פתוחות ושמחה שגם אנחנו ניצלנו מהתופת. בד"כ נשארו מעטים מיהודי לודז' בחיים אולם הניצולים היהודים מערי השדה חיפשו דירות בלודז'. בערים הקטנות השתוללה האנטישמיות והיתה סכנה להתישב בהן. היו מקרי-רצח רבים של יהודים חוזרים. חיפשתי תעסוקה ומצאתי משרה ללא קושי. בגלל האנטישמיות המשכנו להשתמש בשמנו המחתרתי זדולינסקי. בעבודתי במשרד היכרתי שופט פולני, איש ידידותי, ישר, ליברלי, במקרה סיפרתי לו את התלאות שלנו. אין לנו דירה ואנחנו 3 נפשות כולל ילד קטן. היה זה שופט מבימ"ש המחוזי. הוא יעץ לי להגיש ערעור על פסק-דין של לשכת הדיור, פסק-דין בו פסקה הלשכה שהדירה אשר נתפסה ע"י משפחת קזימיז' גרל חייבת להשאר בבעלותה. הגשתי ערעור ובית משפט המחוזי ביטל את פסק-הדין של הערכאה הראשונה (הלשכה) וציווה על גרל לפנות את הדירה. גם אחרי פסק הדין התנגד גרל ואיים עלי. מסרתי את פסק הדין להוצאה-לפועל ורק אז הוא פינה את הדירה, אבל לפני צאתו הוציא את כל השמשות מהחלונות. הוא טען שהוא עצמו הכניס שמשות חדשות במקום השבורות מחמת ההפצצות. נכנסנו בסוף לדירתנו ודאגנו לשמשות וזה היה די קשה להשיג. בפולניה המשוחררת התגלגלנו ששה שבועות בדירות שונות.ראשית אצל הקרובות ואחר כך בחדר קטן וצר מאד בבית מלון. רק אחרי קבלת פסק-דין של בימ"ש מחוזי והפעלת ההוצאה-לפועל, הצלחנו לחזור לדירה שהיתה שלנו ולהניח את הראש על המיטות שלנו.

גם זאב, הבן הקטן שלנו היה שמח כשנכנסנו לדירתנו ורץ מחדר לחדר, מפינה לפינה. הוא היה בכלל "פרסונה גרטה", כי לא היו ילדים יהודים בלודז'. כל אחד מניצולי המחנות התענין בו וסיפר לחבריו שהוא מכיר זוג יהודי אשר חזר מגרמניה עם ילד.

אחרי שבועות אחדים הגיע למדור לחיפוש קרובים ליד ועד הקהילה מכתב מאחותי לילי מהעיר קילצה. מיד נסעתי אליה. היא היחידה שניצלה מכל המשפחה. אחותי הצעירה חווה ז"ל ברחה מגיטו גילניוב עם כל הצעירים והצעירות ליער וניספו במצוד הגרמנים. אחי משה מכאל ז"ל שנסע לרוסיה כנראה מצא שם את מותו.

לילי ברחה מגיטו גילניוב לחוותו של רוטקה והסתתרה ביער הסמוך. היערן דאג לה, הביא לה מזון ובגדים. אחרי תלאות רבות הגיעה לגרמניה עם משלוח של פועלי כפיה פולנים, מגויסים מהכפרים. היא עבדה במכרה פחם בשלזיה העליונה. חייה שם לא היו קלים. היא היתה נתונה בסכנה תמידית וסחטנות מצד הפולניות.

מקרוביה של לאה נשאר רק יצחק, האח הצעיר. הוא היה במחנות ריכוז רבים, סבל הרבה ובתום המלחמה הגיע לאיטליה, לעיר בארי. זאת נודע לנו רק במקרה, כשפגשנו בלודז' אחד מאנשי אוֹפַּטוֹב. כל האחיות של לאה מצאו, כנראה, את מותן במחנה ההשמדה טרבלינקה. האחות הבכורה רגינה ז"ל, בעלה ראובן ז"ל והילדים הניק ודיאנה ז"ל.
האחות בילה ובתה ינקה ז"ל
האחות אסתר, בעלה ליאון ובנם אברהם, ז"ל
האח ליאון-אריה, אשתו רוזה ובתם חנה'לה ז"ל
גם אבי ואמי ז"ל מצאו כנראה את מותם במחנה טרבלינקה או בדרך היסורים למחנה.

העיר לודז' ופולניה כולה היתה בשבילנו בית-קברות גדול. כל רחוב, כל בית הזכיר לנו את יקירינו, את החברים והידידים שלנו שהיו ואינם.

רצינו לעזוב את בית הקברות הגדול הזה. התקשרנו עם קרובינו מעבר לים וגם הם היו בדעה שעלינו לעזוב. לארץ ישראל המנדטורית קשה היה להגיע. היתה עליה ב' ולא היה קל אחרי שנות הנדודים לקחת שוב את התרמיל ולגנוב גבולות בלילות, מה גם שהיה לנו ילד קטן. אחותי עזבה את העיר האנטישמית קילצה ועברה לגור אצלנו. היינו עתה 4 נפשות. למחנות פליטים לגרמניה לא רצינו לחזור בשום פנים ואופן. באמצע שנת 1946 עזבנו את פולניה ונסענו לבלגיה. היתה לנו אשרת-מעבר (טרנסיט-ויזה) לפרגוואי. את התעודות שלחה לנו בת-דודה, דבורה לפסון מניו-יורק. היא שלחה לנו מזון לפולניה ואפילו כסף לדמי-נסיעה.

האשרה לפרגוואי היתה רק אמתלא, כדי להגיע לבלגיה ולא היה כלל בדעתנו לנסוע לאמריקה הדרומית. בבלגיה גרנו בעיר בריסל בדירה שכורה, מרוהטת. אחותי נישאה שם לבעלה צבי ליבלינג ז"ל, שנפטר לפני חצי שנה. אני ידעתי צרפתית וקיבלתי עבודה משרדית אצל בעל עסקים יהודי מיוצאי פולניה. בעזבנו את פולניה, חזרנו לשמות משפחה האמיתיים שלנו. אמרנו זה לזיגמוש: „אתה כבר לא זדולינסקי, אלא שמך וינברג" והוא שינן זה לעצמו בזמן הנסיעה. הוא היה אז בן שלש שנים. בבלגיה שלחנו אותו לגן-ילדים והיה לו די קשה עד שלמד השפה הצרפתית.

הגיעה שנת 1948, היום לו ציפו ששים דורות בגלות אירופה, הרי הוא יום ה׳ באייר תש"ח, יום הכרזת המדינה. ערב שבת אחרי הצהריים. בשבת בבקר היו בתי היהודים מקושטים בדגל הלאומי לצד הדגל הבלגי. הלבשנו את זאב הקטן, הוא אז בן 4½, בבגדים חדשים אשר שלחה ארוסתו של יצחק מאיטליה, הרי היא הדודה מרים. היתה זאת חליפה סרוגה בצבעי תכלת לבן, עיניו גם היו בצבע תכלת ושערו בהיר. הלכתי אתו בבקר למסיבת ילדים שערכה הפדרציה הציונית. במסדרון קבלה אותנו גבנת יהודיה, היא התרגשה מאד בראותה ילד לבוש בצבעי הלאום. גם אנחנו התרגשנו.

אחרי כחצי שנה מסרתי שבועת אמונים להגנה ונסענו שלשתנו ברכבת מבריסל לנמל מרסיי בדרום צרפת. שם חיכינו במחנה פליטים לבוא האניה, שמה "נגבה", אשר לקחה אותנו מהגולה למולדתנו. ששים דורות של קדמוננו סבלו רדיפות נוראות ביבשת אירופה, אינקביזיציה, פוגרומים, גזירות קשות, שלילת זכויות אדם יסודיות.בספרד היו היהודים אנוסים לקבלת הדת הקתולית ובסתר, במרתפים,התאספו היהודים ושמרו במשך דורות את זיקתם לעם היהודי. אנחנו, האנוסים בני זמננו, התפללנו לבל יהיה גורלנו כגורלם ושנוכל לחזור לזהותנו האמיתית ושעם ישראל יהיה עם ככל העמים, גוי ככל הגויים.

בישראל נולד לנו בן שני ושמו אליהו.
הוא נולד ב- 1 בינואר 1950.